НАЦИОНАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
ИМ. А.С.ПУШКИНА

ШЫН

№ 107
(17751)

2009 чылдың
сентябрь 22,
вторник

Садар өртээ
4 рубль.

Ниитилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Тыва Республиканың Чазаанда

ТИИЛЕКЧИЛЕРНИ ИЛЕРЕТКЕН

Тыва Республиканың Чазаанының сентябрь 15-те болуп эрткен ээлчеглиг хуралынга он ийи айтырыгны Чазак кежигүннери чугаалашкан.

2009 чылда Тыва Республиканың күрүнениң эң эки эге болгаш ортумак профессионал өөредилге албан черлеринге, оларның эң эки удуртукчуларынга болгаш педагогика ажылдакчыларынга Тыва Республиканың Чазак Даргазының шаңналдарын тыпсыр талазы-биле конкурстарның түңнелдериниң дугайында айтырыгны чугаалашкан. Бо талазы-биле илеткелди ТР-ниң өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының сайыды Петр Морозов кылгаш, конкурс комиссиязының түңнелдерин таныштырган.

Өөредилге технологиязынга болгаш төлевилелдеринге инновацияны нептередиринге идепкейлиг киржилгези дээш Хову-Аксының №9 профессионал училищезин, республиканың училищелериниң эң эки чеди удуртукчузун болгаш башкыларын конкурстарның тиилекчизи деп, комиссия санаан. Оларның аразында удуртукчулардан Хову-Аксының №9 профессионал училищезиниң директору Анна Крисан, Кызылдың медицина училищезиниң директору Найыр Хертек бар.

Конкурс комиссиязының протоколун Чазак хуралынга бадылаан. Конкурстуң тиилекчилерин шаңнаары-биле 1680 муң рубльди ТР-ниң Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызынга тускайлап берген.

Федералдыг хоойлуларга дүүштүр бойдусту, ооң ховар дириг амытаннарын, үнүштерин камгалаарын болгаш өстүрерин экижидер, туризмни болгаш чурттакчы чоннуң экология кижизидилгезин хөгжүдер сорулга-биле Бии-Хем кожуунга турган күрүнениң комплекстиг «Тайга» заказнигин дүжүргеш, «Тайга» бойдус парыгын тургузар доктаалды Чазак хуралынга хүлээп алган. «Тайга» бойдус парыгының дугайында дүрүмнү бадылаан.

Тыва Республиканың беш хоойлузунга өскерилгелерни киирген. Ылаңгыя «Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының болгаш Хоойлужудулга палатазының депутаттарының эрге-байдалының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң 9 чүүлүнге өскерилгени кииргениниң дугайында», «Муниципалдыг албан дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунга өскерилгелер киирериниң дугайында» хоойлу төлевилелдерин хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле Б.В.Рудневти шаңнаарының дугайында

Социал ужур-дузалыг объектилерни, ооң иштинде республика музейиниң, сарыг шажын болгаш православ хүрээлерниң, Тыва Республиканың Арбитраж судунуң бажыңының тудуунуң талазы-биле төлевилелдерни кылырынга бедик мергежилдии база үре-түңнелдиг ажылы дээш **Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш»** медалы-биле «Тувагражданпроект» хамааты тудуг институдунуң чиңгине директору **Борис Владимирович Рудневти** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2009 чылдың сентябрь 15 № 212

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты В.Н. Исайчевке тыпсырының дугайында

Хоойлу-дүрүмнү быжыглаар херекке улуг салыышкыны болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш **«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы»** хүндүлүг атты Россия Федерациязының Дээди арбитраж судунуң даргазының оралакчызы **Владимир Николаевич Исайчевке** тыпсыр.

Кызыл хоорай
2009 чылдың сентябрь 15 № 213

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Чагыдылга — 2010 (I)

«ШЫН» солун 85 харлаар

Чагыдылга – солун ажылының бир угланыышкыны. Номчукчулар-биле сырый ажылдажылгадан чагыдылганың түңнели хамааржыр. Ооң көскү бир чижээ – бистиң «Шын» солунну чагыдып ап турарларның саны чылдан чылче көвүдеп, ол сан 8-9 муңдан черле эвээжевейн турары.

Ынчангаш ол чугула чагыдылга кампаниязының дугайында номчукчуларывыска болгаш чагыдып алыкчыларывыска үе-шаанда дыңнадыры-биле бо чүүлдү бижидим.

2010 чыл «Шын» солуннуң төөгүзүнге база бир юбилейлиг чыл кылдыр эртер. Тыва дыл кырында бир дугаар үнүп эгелээн парлалганың чепсээ болган республика солуну бодунуң ажыл-чорудулгазын үениң кандыг-даа бергезидивейн, чорудуп келген. Чурттуң, республиканың хөгжүлдезиниң эрткен үе-чадаларын, хүн бүрүнүң амыдыралын ыраккы малчын коданнарга, күш-ажылчы коллективтерге, бүдүрүлгелерге чедирген баштайгы медээчи болган. Ниитилел сайзыралында катап эде тургузуушкуннуң, саң-хөө сандараашкыннарының чылдарын туруштуу-биле эртип, хөй санныг номчукчулары-биле ажыл-херекчи харылзаазы кажан-даа үзүлбээнин билир силер. Республика амыдыралын, ооң иштинде чазак-чагырганың, тус чер бот-башкарылгаларының, яамылар болгаш ведомстволарның, албан черлериниң, бөдүүн ишчилерниң ажыл-амыдыралын доктаамал чырыдып чоруур чоннуң солуну келир чылын 85 харлаан оюн демдеглеп эрттирер.

Коллектив солунга төөгүлүг ол чылды төлептиг уткуур сорулгаларының бирээзинге – кожууннар төптеринге, чурттакчылыг суурларга чогаадыкчы ужуражылгаларны эрттирерин мурнунда салган. Ынчангаш кожууннарда чаартылгалыг амгы үениң амыдырал-чуртталгазын, хөй-ниитиниң ажыл-херээн чырыткан репортажтар, шалыпчы ишчилерниң дугайында очерктер, ажыл-агыйларның адыр аайы-биле хөгжүлдезин, аарышкылыг айтырыгларын чырыткан материалдар ам-даа үнүп, сонуургалды хаара тудар дээрзинге чигзинмес мен. Амыр эвес бистиң ажылывыска көдээ бижикчилеривис, доктаамал чагыдып алыкчыларывыс, солуннуң кээрин четтикпейн, кезээде манап олурар номчукчуларывыс улуг деткимчени көргүзер дээрзин билир бис.

Ынчангаш келир чылдың дургузунда ынак солунуңар дамчыштыр ажыл-херектерниң, амыдырал-чуртталганың харылзаазынга кезээде доктаамал турары-биле өреге бүрүзүнге «Шын» солунну 2010 чылдың бирги чартык чылында чагыдып алырыңарны сүмелеп, кыйгырып тур бис.

Айлаң МОНГУШ,
«Шын» солуннуң чагаа килдизиниң редакторy.

«ШЫН» - чоннуң солуну

2010 чылдың бирги чартык чылында ооң чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында, «Тывапечать» КХН-ниң киоскилеринде эгелээн.

Чагыдылганың өртээ:

Хууда чагыдыкчыларга – 408,54 рубль.

Ооң 180 рубли — редакцияга, 228,54 рубль почта эргелелинге баар азы чагыдылга акшазының 65 хуузун почта ап турар, а редакцияга чүгле 35 хуу артып каар.

Пенсионерлерге, Ада-чурттуң Улуг дайының киржикчилеринге болгаш күш-ажылдың хоочуннарынга, инвалидтерге – 362,82 рубль.

Албан черлеринге, организацияларга – 468,54 рубль.

Үш айда:

Хууда чагыдыкчыларга – 204,27 рубль.

Пенсионерлерге, инвалидтерге – 181,41 рубль.

Албан черлеринге, организацияларга – 234,27 рубль.

«Тывапечать» КХН-ниң киоскилеринде чагыдылга өртээ:

Бир айда – 50 рубль.

Үш айда – 150 рубль.

Чартык чылда - 300 рубль.

«Тывапечать» КХН-ниң киоскилери дараазында чурттакчылыг черлерде: Кызыл, Ак-Довурак, Чадаана, Шагаан-Арыг, Туран хоорайларда, Кызыл-Мажалык, Постоянный, Самагалдай, Сарыг-Сеп, Бай-Хаак, Каа-Хем суурларда бар. Бо киоскилерге «Шын» солунну чагыдып алгаш, оон барып ап болурун сагындырып дыңнадып тур бис.

Хүндүлүг чонувус, «ШЫН» солунну чагыдып алырынче далажыңар!
«ШЫН» солуннуң чагыдылгазы уламчылап турар!

Чаа удуртукчу-биле интервью

БЕЛЕТКЕЛДИҢ КОНТРОЛЮН КҮШТЕЛДИРГЕН

Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызында удуртукчу кадрлар талазы-биле өскерлиишкиннер болганын эскерген боор силер. Сайыттың бирги оралакчызынга Чечек Кызыл-ооловна Сарыхаа томуйлаткан (чурукта). Чаа удуртукчу-биле таныжып албышаан, республиканың культура албан черлериниң кышка белеткелинге хамаарыштыр чугаа кылыры-биле бистиң корреспондентивис яамыга чедип, ооң-биле ужуражып чугаалажып, интервьюну алган.

–Чечек Кызыл-ооловна, «Шын» солун силерге сайыттың оралакчызы эрге-дужаалче депшиттиргениңер-биле хөй номчукчуларының болгаш бодунуң өмүнээзинден байыр чедирип тур. Чорук-херээңер чогунгур болуп, улам чогаадыкчы ажылдаарын күзедивис.

—Өөрүп четтиргенимни илередип ор мен. Чылыг-чымчак күзээшкиннер дээш база четтирдим.

–Аът киштежип таныжар, кижилер чугаалажып таныжар дижир болгай. Номчукчуларывыска бодуңарның дугайыңарда чоокшуладыр таныштырып көрүңерем.

— Чөөн-Хемчик чурттуг мен. Ада-иием — хоочун башкылар: авам Оолак Самдановна — орус дыл болгаш литература башкызы, ачам Кызыл-оол Түлүшович — төөгү башкызы. Бүгү назынында Бажың-Алаак ортумак школазынга ажылдаан улус, ам хүндүлүг дыштанылгада. Сес класска чедир Кызылдың 3 дугаар школазынга өөренгеш, доозарда авам-ачам аалынче чанып кээп, Бажың-Алаак ортумак школазын дооскан мен. Красноярскиниң пединститудунуң филология факультединче кирип алгаш, доозарда, амыдырал аайы-биле Кызылче шилчиттирип ап, мында филология факультедин доостум. 1994 чылда республиканың өөредилге черлериниң талазы-биле өөредилге-методиктиг болгаш мергежил бедидериниң курстарының төвүнге методистеп ажылдап эгелээн мен. Дөрт чыл эрткенде, ук төптүң директорунга томуйлаткаш, он чыл ажыг ажылдааным бо. Сайыттың оралакчызынга он ажыг-ла хонук ажылдап турар кижи оон хөй бодум дугайында чугаалап туруп бээримге, эпчок боор, амдыызында мооң-биле кызыгаарлап каайн.

–Ажылды канчаар эгелеп тур силер?

— Культура шугумунга 15 чыл ажылдап каапкан кижи болганымда, чогум чаа кижи эвес-тир мен. Адырывыстың сорулгалары, уг-шии, кандыг угже чүткүлдүг ажылдаары меңээ билдингир. Удуртукчу арга-дуржулгам база меңээ деткимче болур боор дээрзинге идегеп турар мен. Сайыттың оралакчызы кижи культурага хамаарышкан бүгү-ле айтырыгларны харыылаар апаар. Ынчангаш коллективтерниң иштики ажыл-амыдыралы-биле таныжып, чүүже кичээнгейни угландырза экил дээрзин билип ап, удур-дедир сүмележир ажылды кылып эгелей бердивис.

–Кожууннарже сургакчылап четтикпээн боор силер аа?

—Дүүн чаа Бай-Тайга кожуунче сургакчылааш келдим. Ат-сураглыг композиторувус, Кызылдың уран чүүл училищези адын эдилеп турар А.Б.Чыргал-оолдуң чурту Шуй суурга четтим. Шуйда уругларның уран чүүл школазы мынчага чедир чок. Ынчангаш суурнуң чурттакчыларының дилээ-биле композиторнуң юбилейлиг чылында, Шуйга улуг хүндүткел болгаш мөгейигниң демдээ кылдыр уругларның уран чүүл училищезин ажыдар шиитпир хүлээп алдынган. Шуй суму чагыргазы школа турар орансаваны аңгылап берген. Бо хүннерде ында одалга системазын кылып турар. Ол ажыл октябрь 1-ге чедир доосту бээр. Бай-Тайга кожуун чагыргазы, ында культура килдизи уран чүүл школазын ажыдарынга дузалажыр болган. Бистиң яамы школага стол, сандайлар болгаш бир баянны бээр бис.

–Алексей Боктаевичиниң чаңгыс чер-чурттугларынга ол, шынап-ла, канчаар-даа аажок ажыктыг белек-тир. Чаа ажыттынар уран чүүл школазынга кандыг салбырлар ажылдаарыл?

—Бо чылын хор, чурулга болгаш баян класстары, а келир 2010-2011 өөредилге чылында хореография клазы ажыттынар.

–Бай-Тайгага «Авырал» уругларның киностудиязы «Дерсуның дириг кокпазы» экологтуг кинофестивальды бо чылын эрттирер турган. Ооң директору Виктор Даңзыевич Иргит бүгү херек чүүлдерни белеткеп, аалчыларын канчаар уткуурун, чемгерер аъш-чеминиң менюзун безин тургузуп алгаш тургаш, хенертен хан базыышкыны улгаткаш, фестивальга чедир чаңгыс-ла ай арткан турда, чок апарган дээрге, дыка-ла хомуданчыг чорду. Ат-сураглыг башкызының эгелеп каан улуг ажылын уламчылап, байтайгажылар фестивальды эрттирип турар деп өөрүнчүг медээни алдывыс. Силер аңаа кириштиңер бе, Чечек Кызыл-ооловна?

—Фестивальдың байырлыг ажыдыышкынынга киржип четтигиптим. Делегей чергелиг бо фестивальдың саң-хөө деткимчезин Россия Федерациязының культура яамызы болдурган. Ук фестивальга ооң мурнунда Гран-при шаңналын болгаш өске-даа шаңналдарны чаалап ап келген «Авырал» уругларның киностудиязы ону эрттирер эргени чаалап алган турган. Аалчыларын төлептии-биле уткуп алдылар. Москвадан, Самарадан, Новосибирскиден, Казахстандан дизеле, дыка хөй фестивальчылар келген чорду. Байырлыг ажыдыышкынга ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары, М.Мунзук аттыг «Дерсу Узала» фондузунуң удуртукчулары, бистиң яамының төлээлери кириштивис. Неделя дургузунда фестиваль үргүлчүлээр.

–Чечек Кызыл-ооловна, республиканың культура албан черлериниң кышкы үеде ажылдаар арга-шинээниң дугайында чугаалажып көрээлиңерем. Куряк чайының каш чылыг хүннери эрте бээрге, кыш дораан келир-ле болгай.

—ТР-ниң Культура болгаш информация политиказының яамызының 2009 чылдың июль 7-де үндүрген дужаалын езугаар республиканың культура болгаш уран чүүл албан черлериниң кышкы үеде ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузарын хынаары-биле тускай комиссияны тургускан. Чеди ай төнчүзүнде, сес айда база тос ай эгезинде комиссия кежигүннери хыналдаларны чоруткан.

Капитал септелге эртер ужурлуг 15 культура албан черлериниң он бири долузу-биле септеттинген. Ажыглалга киргениниң база хүлээп алдынганының дугайында актыларга ат салдынган. Кызыл кожууннуң Шамбалыг көдээ Культура бажыңында ажыл бо хүннерде доостурунуң кырында келген. Өвүр кожууннуң Саглы көдээ Культура бажыңында капитал септелгени кылыр ужурлуг тудугжуларның удуртукчузу аараанындан септелге ажылы чоруттунмаан.

Өске культура албан черлери агар септелгезин, девискээриниң чаагайжыдылгазын сентябрь 1-деле доозупкан. Ажылдап эгелээринге беленин бадыткаан паспорттарны тыпсып эгелээн. Культура яамызының ведомстволарынга хамааржыр 12 культура болгаш уран чүүл албан черлериниң чедизи паспорттарны апкан. Бо неделяда арткан бежи алыр.

–Хөмүр-даш сөөртүлгезиниң байдалы кандыг чоруп турарыл?

—2009 чылдың май 25-те ТР-ниң Чазааның доктаалын езугаар социал албан черлериниң хөмүр-даш хереглелинге хамаарыштыр хемчээлин тодараткан. Ооң иштинде культура албан черлеринге 15266 тонна хөмүр-даш херек. Хөмүр-даш сөөртүлгезин сентябрь 1-ден 30-ге чедир доозар ужурлуг. Кожуун чагыргалары «Каа-Хем» хөмүр-даш разрези-биле дорт дугуржулгаларны кылган.

Чедери берге, ырак-узак кожууннарже хөмүр-дашты баш бурунгаар сөөртүп чедирер ажыл уламчылап турар. Сентябрьның 7-ге чедир Мөңгүн-Тайга кожуунче херек ужурлуг 486 тонна хөмүр-дашты чедирген. Өскээр чугаалаарга, план 100 хуу күүсеттинген. Улуг-Хем кожууннуң Эйлиг-Хемче болгаш Кызыл кожууннуң Черби, Кара-Хаакче хөмүр-даш сөөртүлгези ам-даа уламчылап турар.

–Кышка белеткел ажылында өске кандыг берге айтырыглар тургустунуп турарыл база оларны канчаар шиитпирлеп турарыл?

—Шиитпирлеттинмейн турар чамдык айтырыглар бар дээрзи чугаажок. Оларны шиитпирлээр талазы-биле ТР-ниң Чазаа болурчогуур дуза-деткимчени көргүзүп турар. Чижээлээрге, курлавыр фондузундан культура килдистеринге артык кезектер, сантехника материалдарын берген, электри энергиязын камныг ажыглаарынга хамаарышкан ажыктыг сүмелерни ажылдап кылгаш, кожуун, сумуларже чоруткулаан. Ниитизи-биле чугаалаарга, кышка белеткел ажылының контролюн күштелдирген бис.

Светлана БАЛЧЫР
чугаалашкан.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

Мал чеминиң белеткели

СҮТ-ХӨЛДҮҢ ДЕЛГЕМНЕРИНДЕ

«Сиген кезер кадыыр чидиг, чиге кылыр план кончуг» деп чугаада ужур-утка-ла бар болдур ийин.

Чаъстыг чай болганындан бо чайын Хемчиктиң шынааларында сигенниң үнгени чаагай. Бистиң кожуун ниитизи-биле 12745 тонна сиген белеткээр планныг. Сөөлгү хүннерге чедир 9805 тонна сиген белеткеттинген. Азы мал чеминиң белеткелин 77 хуу чедир күүседип турарывыс бо. Сан-чурагайлар хүн бүрүде немежип турар. Мал чеминиң белеткелин шалыпкын чорудар сорулганы салгаш, сиген кезилдезин сентябрь 20-ге чедир чорутказ, мурнувуста салдынган планывысты амыдыралда ажыл-херек кырынга боттандырар ужурлуг бис.

«Сөглээн сөс — керткен ыяш» деп үлегер домак үндезинниг-ле болгай. Мал чеминиң белеткелинче ам-даа бүгү күштү мөөңнээр бис. Келир кыш кадыг-шириин болза хөңнү, ынчангаш мал чемин магадылааны-ла дээре деп, кожууннуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол агрономунга Виктор Ооржак чугаалады.

Шынап-ла, Сүт-Хөлдүң делгемнеринде мал чеминиң белеткели хайныышкынныг. Ында-мында шынааларда, алаактарда хөпээннерниң, бедик-бедик сараат сигеннерниң барааны хову-шөлдерни улам аян киирип турар. Машина-техникаларның дааш-шимээни, ажыл-ишчи кижилерниң ыр-шоору, хөглүг-баштак чугаа-соотталы төрээн чериниң ыржымын оттуруп-кан дизе, хөөредиг чок.

Ам бо хүннерде сиген шөлдеринде 28 трактор, сиген кезер 11 машина, 107 сигенчи звеноларда 619 кижи ажылдап турар. 556 кижи холбиле кезилдеде. Боттарының мурнунда салдынган сорулгаларын ажыл-херек кырынга күүседир дээш шудургу ажылдап турар бүдүрүлгелер, сумулар, арат ажыл-агыйлары, школалар эвээш эвес.

Оларга Орлан Ооржакка удурткан «Ишкин» КУБ-ту адап болур. Бо бүдүрүлгениң ажылчыннары 194 тонна сиген кезер планын 180 тонна чедир кылып, планын 92 хуу чедире берген. База ол ышкаш сумулардан Ишкин сумузу 1500 тонна сиген кезер сорулгазын 1210 тонна чедирипкен. Алдан-Маадыр сумузу 1250 тонна планын 860 тонна, Бора-Тайга сумузу 1350 тонна планындан 1060 тонна чедир кылып, өскелерни мурнап турар болгаш ажылын үзүктелиишкин чок чорудуп турарлар.

База көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери, араттар 3800 тонна сиген кезер планындан 3200 тонна сигенни кезип ап, планын шуудады берген. Кожууннуң школалары ниитизи-биле 86 тонна сиген белеткээр сорулгазын 70 тонна чедире берген. Кожуунда мал чеминиң белеткелиниң талазы-биле айтырыгны кожуун чагыргазының коллегиязынга тускай чугаалажып, мал чеминиң белеткелин ам-даа уламчылап, планны ыяап-ла күүседир, күскү дүжүт ажаалдазы-биле капсырлаштырбас сорулга салдынган.

Мал чеминиң белеткелин үргүлчүлевишаан, ооң-биле чергелештир күскү дүжүт ажаалдазынга белеткел база-ла чоруп турар. Тараа кезер 8 комбайнның септелгезин чорутпушаан, Алдан-Маадыр сумузунуң Борбак-Тейде тараа урар шаңның аайлаашкынын кылып турар. Тус-тус араттар сиген-шириил-даа белеткелин, чаагай дүжүттү чидириг чокка ажаап алыры-биле белеткелдерни шыңгыыраткан. Сүт-хөлчүлер мурнунда салган сорулгаларын амыдыралга боттандырып шыдаар дээрзинге чигзиниг турбас.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хол кожуун.

ХОВУ-ШӨЛДЕРДЕ АЖЫЛ-ИШ

ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының дыңнадыы-биле алырга, сентябрь 16-га чедир сиген кезилдези республикада планга хамаарыштыр 83 хуу күүсеттинген. Сентябрьның баштайгы хүннери аяс болганындан бо талазы-биле ажыл шуудаан.

Боттарының планнарын Чөөн-Хемчик кожуун (100%), Бии-Хем кожуун (114%), Тожу кожуун (171%) күүсеткен. Бо неделяда даалгазын күүседириниң кырында Улуг-Хем, Каа-Хем болгаш Кызыл кожууннар болуп турар. Ниитизи-биле республика эрткен чылдың деңнели-биле алырга, мал чеминиң белеткели 21 хуу хөй боол турар. Бо чылын тарааны 13 кожуун тараан. Чай чаъстыг, өл болганындан тараа орай быжып турар. Бо хүннерде 5 кожуун тараа ажаалдазынче кирипкен. Каа-Хем кожуундан тараачын-фермер ажыл-агыйлыг Пирогов 175 га черде тараан дүжүдүнүң ажаалдазын доозарының кырында. Ол бир гадан 22,8 центнер дүжүттү алган. Каа-Хем, Таңды кожууннарда улуг хар чагганындан тараа харга бастырган. Ынчалза-даа ол кожууннуң ажылишчилери бүгү аргаларны ажыглап тургаш, сыпта тарааны ажаап алыр быжыг сорулганы салганнар.

Республикада картофель ажаалдазы эгелээн. Барыын-Хемчик бодунуң планын 109 хууга ажыр күүседипкен. Ол кожуун бир гага онааштыр эң дүжүткүр боол турар, бир гадан 1198 центнер картофельди алган. Ногаа культуразының ажаалдазында Каа-Хем кожуун мурнуку одуругда. Ол планын 164 хуу, Чеди-Хөл 100 хуу күүсеткен. Ногааның эң дүжүткүрү база Барыын-Хемчикте – бир гадан 1195 центнер. Ниитизи-биле республикада ногаа ажаалдазы 48,5 хуу күүсеттинген.

ТР-ниң Чазааның Даргазының парлалга албаны.

Уран чуулдуң тергиинмери

«СҮЛДЕҢ БЕДИК ЧОРЗУН!»

Тыва Республиканың Национал музейиниң мурнунда улуг монументалдыг тураскаал бар. Сарлык бугазының кырында турар маадыр кошкун арат сарлыкты чаажыктырып алган, оң холунда ча туткан дайзыннардан болгаш бойдустуң хай-халавындан төөгүвүстуң шыгжамыры болуп турар чоргаараңчыг оран-сававысты камгалап- кадагалап турар. Бо дээрге 1989 чылда скульптор-монументалист, даш-чонукчузу, Бай-Тайганың база бир ховар салым-чаяанныг оглу Хеймер-оол Байдосович Донгактың Ленинградтың В.И.Мухин аттыг дээди училищезиниң монументалдыг скульптура салбырын доозуп тура, «беш» демдекке камгалап алганы диплом ажылы-дыр.

Х.Б.Донгак Тээли суурга ажылчын өг-бүлеге төрүттүнген. Ортумак школаны аңаа дооскан. Бичиизинден-не чурук чуруур, ыяш-даштан дүрзүлер чазаарынга сонуургалдыг болгаш школачы чылдарында-ла делгелгелерге киржип, шаңналдыг черлерни ап эгелей берген. Ооң салым-чаяанының өзерингe ус-шевер улузу — акызы Иваң биле чаавазы Селикмаа Байдостарның өг-бүлези улуг салдарлыг болган. Олар оолдуң өөредилге-кижизидилгезин деткип, амыдырал-чуртталгазынга улуг рольду ойнаан.

Х.Б.Донгак 1983 чылда Кызылдың уран чүүл училищезиниң чурулга салбырын дооскан. 1988 чылда Ленинградка өөренип тургаш, профессор В.Л.Рыбалконуң удуртулгазы-биле Кызыл дипломнуг доозуп, «Чаажыктырыкчы» деп ажылын хүлерден кылган.

Хеймер-оол Донгактың чонар-даштан кылган ажылдары өскелерге дөмейлешпес. Бир янзы тывызык овур-хевирлерлиг. 1989 чылда ооң чогаадыкчы ажылын үнелеп, Тываның Комсомол шаңналын аңаа тывыскан. Оон бээр-ле чурукчунуң адысураа республикага, Сибирь регионунга, Россияга билдингир апарган. Студентилеп турар үезинде-ле чайын дыштанып келгеш, ТР-ниң Чазак Бажыңының чанында чараш фонтанны кылчып четтигипкен. Мугур-Аксы суурда тыва эки турачыларның тураскаалын, Кызыл-Даг, Хайыракан хүрээлеринде Богда бурган башкының скульптураларын, Элиста хоорайның төп парыгында «Улу» деп ажылын тоолзуг, чараш кылдыр кылган. 1995 чылда Т.Ч.Ондар-биле кады Кызыл хоорайның дыштанылга парыгының кирер аксының мурнунда Маадырлар аллеязында Совет Эвилелиниң Маадырлары Х.Чүргүй-оол, М.Бухтуев, Н.Макаренко оларның хүлер бюстуларын тургускан. Сөөлгү чылдарда Хеймер-оол Донгак коллегазы Александр Ойдуп-биле афган дайынчыларның монументалдыг кааслалгалыг тураскаалын, Красноярск край биле Тываның кызыгаарында мрамордан кылган скульптурлуг демдекти чогаадыкчы езу-биле сиилбип кылган. 2009 чылдың апрель айда Хеймер-оол Донгак бодунуң ажылдарының делгелгезин чаңгыс чер-чурттуглары – бай-тайгажыларга бараалагадып көргүскен. Тываның Чурукчулар эвилелиниң кежигүннери бо эки эгелээшкинден үлегер алыры күзенчиг.

Бай-Тайгада уругларның «Авырал» телестудиязынга Хеймер-оол Донгактың башкылары болгаш төрелдери-биле солун ужуражылга болган. Аңаа ол школа доозуп турда директору турган Аңнаар-оол Санчай-оолович Хертек мынча дээн:

—Даш-чонукчуларының чуртунда ооң салгалдарының илчирбези кажан-даа үзүлбес, мөңгеде уламчылаар. Өөреникчим Хеймер-оол Донгакты Тываның уран чүүлүнүң «сылдызы» деп санап чоруур мен. Боду топтуг-томааныг, биче сеткилдиг, хүндүлээчел кижи.

Шынап-ла, Х.Б.Донгакты 1998 чылда Россияның Чурукчулар академиязы мөңгүн медаль-биле шаңнаанынга, 2003 чылда Россияның Чурукчулар эвилелиниң дипломантызы болганынга чаңгыс чер-чурттуглары, башкылары чоргаарланыр бис. «Сүлдең бедик чорзун!» деп йөрээп чор бис.

Көк-оол САЛЧАК.

Тээли суур.

ЯКУТ РОМАН — ТЫВА ДЫЛДА

Россияда, делегейде ады алгаан Чиңгис-Хаан дугайында чаа кинону якут режиссер Борисов тырттырган, а тыва артистер кол рольдарны ойнаан болгай. Алдарлыг моол полководчуну Ондар Эдуард ойнааны — улуг чедиишкинниг.

Бо кино Якут (Саха) Республиканың улустуң чогаалчызы Николай Лугиновтуң «Чиңгис-Хаанның дужаалы-биле» деп романындан кылдынган. Автор боду үш чыл бурунгаар Тывага кээп чораан болгай. Бо хүннерде республика типографиязы Лугиновтуң романының бирги номун тыва дылда парлап дооскан. Очулга ажылын амгы үеде Санкт-Петербургта чурттап турар эртемден, шүлүкчү Сайлыкмаа Комбу кылган. Номнуң тиражы 1000 кезек. Тыва номчукчулар «Чиңгис-Хаанның дужаалын» номчуп, таныжар аргалыг болу берген.

Бистиң корр.

Тываның Россияга каттышканының 65 чылынга

С.К.ТОКАНЫҢ ДЕМДЕГЛЕЛ КЫДЫРААЖЫНДА БИЖИМЕЛДЕРИНДЕН

Салчак Тока 1954 чылда кожууннарга, ажыл-агыйларга, янзы-бүрү албан черлеринге ажыл-албан кылып чорааш, удуртукчулар, тускай эртемниглер, хөй санныг кадарчылар болгаш өске-даа бөдүүн ажыл-ишчилер-биле ужуражылгалар үезинде оларның ажыл-ижин, дилеглерин, саналдарын, сүмелерин демдеглелдеринде бижээн. Ында авторнуң сөзүглелин өскертпейн, канчаар бижээнил, хевээр арттырган.

1954 чылдың апрель 21. «Дуржулга станциязының» тускай эртемниглери болгаш бүдүрүлгениң ажыл-ишчилери-биле ужуражып чугаалашкан. Чүнүң дугайында олар чугаалааныл: Кадарчы Ондар Шивиш 438 хойну кадарып турар, баш санын менди камгалаан, бир хойдан 8 кг дүктү кыргып алган. Сады Спасил 970 хойлуг, 99 хой төрээн, 118 хураганны алган, каракуль хойлар 4,10 кг дүктү, тус черниң хою 4 кг дүктү берип турар. Сат Сюрюнмаа 330 хураганны шуптузун камгалап алган. Кадарчылар Дажы-Хөө болгаш өскерлер-даа эки ажылдап турарлар.

1954 чылдың май 7. Кызылда мебель цеги бүдүрүлгени багай планнап турар. Ыяштарны сорттавайн хүлээп ап келген. Ажылчыннарже кошкак кичээнгей салып турар, картошка үрезини тып албаан, ай-айы-биле шалың бербейн келген. Партия организациязының ажылы кошкак. Ажылчын Читатпинниң чугаазы: — Шынары багай материалдарны бирги сортка ап турар. Стулду 75 рубль-биле кылырының орнунга 40 рубль-биле кылып болур. Табуретканы 17 рубль-биле эвес 10 рубль-биле кылып болур. Кузнецов, Тамбаев, Цветков олар «ажылчыннар онаашкан ажылын күүседип турарлар, удуртукчу-начальник күүсетейн келген» деп чугаалааннар. Цехти чугайлап алыр айтыышкынны обком секретары Анкудинов берген турбуже, ону күүсетпээн. Радио чок, механика цегинге немелде дериг-херекселди тургузарын аазаан, ол саазын кырында арткан. Бралтаан ыяш материалдарны хүлээп ап турар, олардан кылган кылыгларны херeглекчилер күзелдии-биле албайн турар.

1954 чылдың май 7. «Элегес» совхоз. Ажыл-агыйга 2000 дагаа турган, ооң 400 арткан. Санаа Долаан 784 хой кадарып турар, 240 хой төрээн, 279 хураганны менди доруктуруп турар. Партия организациязының секретары, профэвилел, эмнелге ажылдакчылары ховар кээп турарлар. Солуннар чок, масса-политиктиг ажылды чорутпайн келген, Май 1-ниң дугайында беседа безин болбаан. Ясли-сад эргелекчизи Мерещникованың чугаазы-биле алырга, 20 кижи турар ясли-садикте 30 уруг бар, оларның аразында чаңгыс-даа тыва уруг чок. Шалыңын ийи ай дургузунда албаан. Клуб-библиотекада тыва дылда лозуң, хана солун чок. Хүндүлел самбыразында ажылчыннарның канчаар ажылдаанының түңнелдерин көргүспейн турар. Библиотекада чаа политиктиг литература, партияның съездилериниң, ТК-ның пленумнарының материалдары чок.

Май 12-де Кызылдың АТК-ге чораан. Шупту 204 машина бар, оларның 161-ри ажылдап турар. Нефть-биле хандырар дугайында айтырыгны шиитпирлевейн турар. Бензин кудар станцияларда бензин чок болур чоруктар бар. Хөмүр-даш шахтазынга хөмүр-даш чүдүрүп алыр дээш барган машиналар 8-10 шак дургузунда ээлчег манап турар. Корум-чурум үрээни дээш чолаачыларның машина башкарар эргезин казыырының дугайында айтырыгны шиитпирлээрин узамдыктырып турар.

Май 13-те Тудуг трези. Бирги кварталдың планын 72 хуу күүсеткен. Ажылчыннар 370 кижи, албан хаакчылар, инженер-техниктиг ажылдакчылары 67 кижи. Тудугнуң программазында көдээ ажыл-агый техникумунуң бажыңын, школаларны, божудулга бажыңын, уруглар садигин, паротурбинная станциязын, чуртталга бажыңнарын тударын көрдүнген. Тудугларны эргежок чугула ыяш материалдары, тууйбу, чугай-биле хандырарын экижидер.

1954 чылдың май 21. Кооперацияның ийиги съездизи. Садыг баазазы районнарга чугула херектиг эвес барааннарны албадал-биле чорудуп турар. Колхозтарга аяктарны болгаш өске-даа ажыл-агыйга херектиг аяк-саваны сөөртүп чедирбейн келген. Кидис болгаш сапык идиктерни кандыг-даа учет чокка 42-43 размерлерин экkеп турар. Бии-Хемниң суд органнары самчыгдал кылганнарны судка көрбейн турар. Сүт-Хөлде керосин чок, лампалар бар, ынчалза-даа шили чок, бо болза кооперацияның багай ажылының түңнели-дир.

С.К.Токаның блокнодунда демдеглелдерде даарта хүнде кылыр ужурлуг ажылдарны, шиитпирлээр айтырыгларны база бижип турар: Совхозтарже болгаш МТС-терже автомашиналарны мобилизастаар. Школаларның ажылынче, өөредилге чылының эгелээринче кичээнгейни салыр (Болдур-оолга). Партчырыдыышкын системазында өөредилге чылының эгези (Курбатскийге). Совпартшколаның дыңнакчыларының дугайында (Куреневка). Тараа ажаалдазының, тараа чидириглери-биле демиселдиң айтырыглары. Районнар, совхозтар, колхозтар болгаш МТС-тер аразында соцчарыш дугайында. Комбайнерларның амыдыралы, аъш-чеми. Партия Барыын-Хемчик райкомунуң ийиги секректары Сурунгур арагалап турар. Чунар-бажыңнарны септээр болгаш чааларын тудар. Ак-Довуракта радиобелдирин хагган. Чүге? Кооперация ажылдакчылары колхозтарда болгаш бригадаларда хөй-ниитиниң чемненилгезиниң садыын органызаставайн турар. Барыын-Хемчикте, Бай-Тайгада дыка хөй колхозчулар ажылдавайн турар, чүгле ады даңзыда кирген. Районнарның хереглекчилер эвилелдериниң ногаалар хүлээп алырынга белеткели. Кызылдың кудумчуларын суггарар, кызылчыларны хлеб-биле хандырарын экижидер.

Демдеглел кыдыраажында 1953 чылдың октябрь 1-ден 1954 чылдың октябрь 1-ге чедир автономнуг областың планнар күүселдезиниң чамдык көргүзүглериниң дараазында сан-чурагайларын бижээн:

Садыг четкизи 3-кү кварталдың планын 102,7 хуу, ниитиниң чемненилгези — 108,2, шупуту бараан саарылгазын 103, 4 хуу күүсеткен.

Мыйыстыг бода малдың баш саны: саар инек 12943 баштан 16245 баш четкен — 104, 8 хуу. Саалданың ортумак өзүлдези 40 хуу болган. Шупту мыйыстыг бода мал 45980 баштан 52048 баш четкен — 102,1 хуу. Хаваннар 5617 баштан 6223 баш четкен — 120,3 хуу. Хойнуң баш саны 246883-тен 311014 баш четкен — 100,4 хуу. Өшкү 117204 баштан 129270 баш четкен. Дүк кыргылдазы ортумаа-биле 1,4-тен 1,7 кг чедир өскен. Чылгы мал 44101 баштан 46788 баш четкен азы 1017,9 хуу…

* * *

СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретарының бо демдеглелдеринде ССРЭ-ниң составынга Тываның каттышканының долу эвес он чылдарының дургузунда автономнуг областың улус ажыл-агыйының кол адырларының чамдык чугула көргүзүглерин бижээн. Моон бистер совет эрге-чагырганың он чылдарында Тыва чүнү чедип алганын, кандыг бергелер таварышканын, оларны ажып эртер дээш, салдынган сорулгаларны шиитпирлээр дээш партия обкому, эрге-чагырганың органнары, оларның удуртукчулары канчаар ажылдап турганын билип алыр бис.

Салчак Токаның демдеглел кыдырааҗында бижимелдери Совет Тываның долу эвес он чылдарда ажыл-агыйынга чедип алган түңнелдери тыва улустуң моон соңгаар хөгжүүрүнүң шилип алган төөгүлүг оруу шынныын көргүзүп турар. Бирги секретарьның блокноттарда болгаш кыдырааштарда бижимелдери совет эрге-чагырганың баштайгы он чылдарында Тывага чаа структураларның, экономика, социал, культура хөгжүлдезиниң хевирлериниң канчаар тургустунганын бижээн. Бо бүгүнү боттандырары белен эвес болганы билдингир, эң-не кол чүве араттарның мээ-медерелинге болгаш практиктиг ажыл-чорудулгазынга оларның амыдыралының бүгү тургузуун үндезини-биле чаартканы болур. Токаның бижимелдеринде бо бүгүнү тодаргай айыткан, ооң ажылының стиль-методун, кезээде чон ортузунга чоруп, оларның-биле сырый харылзаалыг болуп келгенин билип ап болур.

Григорий ШИРШИН белеткээн.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың күрүне албанының албан-дужаалдарынга ажылдаары-биле кордап турар хамаатыларның, Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчыларының орулгаларының дугайында, эт-хөреңгизиниң база эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелериниң дугайында медээлерни бээриниң дугайында

Россия Федерациязының Президентизиниң 2009 чылдың май 18-те №559 «Федералдыг күрүне албанының албан-дужаалдарынга ажылдаары-биле кордап турар хамаатыларның, федералдыг күрүне албан-хаакчыларының орулгаларының дугайында, эт-хөреңгизиниң база эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелериниң дугайында медээлерни бээриниң дугайында» Чарлыының 3-кү пунктузунга дүүштүр доктаадырым болза:

1. Кожуп каан:

а) Тыва Республиканың күрүне **албанының албан**-дужаалдарынга ажылдаары-биле кордап турар хамаатыларның, Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчыларының орулгаларының дугайында, эт-хөреңгизиниң база эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелериниң дугайында Дүрүмнү;

б) Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчызының албан-дужаалынга ажылдаары-биле кордап турар хамаатының орулгаларының дугайында, эт-хөреңгизиниң база эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелериниң дугайында шынзылганың хевирин;

в) Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчызының албан-дужаалынга ажылдаары-биле кордап турар хамаатының өөнүң иштиниң болгаш назы четпээн ажы-төлүнүң орулгаларының дугайында, эт-хөреңгизиниң база эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелериниң дугайында шынзылганың хевирин;

г) Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчызының орулгаларының дугайында, эт-хөреңгизиниң база эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелериниң дугайында шынзылганың хевирин;

д) Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчызының өөнүң иштиниң болгаш назы четпээн ажы-төлүнүң орулгаларының дугайында, эт-хөреңгизиниң база эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелериниң дугайында шынзылганың хевирин бадылаар.

2. Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчыларының, Тыва Республиканың күрүне органнарында Тыва Республиканың күрүне албанының албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерниң Дүрүмге дүүштүр бээр орулгаларының дугайында, эт-хөреңгизиниң болгаш эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелериниң дугайында база бо Чарлыктың 1-ги пунктузу-биле бадылаттынган шынзылгаларның хевирлериниң талазы-биле бээр медээлерни, күрүне чажыдынга хамааржыр ажылдакчылар дугайында медээлерни Россия Федерациязының күрүне чажыдының дугайында хоойлужудулгазынга дүүштүр бээр деп доктаадыр.

3. Бо Чарлык ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Кара-оол.

Кызыл хоорай
2009 чылдың август 11
№184.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2009 чылдың август 11-де №184 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың күрүне албанының албан-дужаалдарынга ажылдаары-биле кордап турар хамаатыларның, Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчыларының орулгаларының дугайында, эт-хөреңгизиниң болгаш эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелериниң дугайында медээлерни бээриниң дугайында

ДҮРҮМ

1. Бо Дүрүм-биле Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалынга ажылдаары-биле кордап турар хамаатыларның (моон ыңай – күрүне албанының албан-дужаалдары) болгаш Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчыларының оларның алган орулгаларының дугайында, оларга эт-хөреңги эргезинге онаажыр эт-хөреңгизиниң дугайында болгаш оларның эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелериниң дугайында, а ол ышкаш өөнүң иштиниң болгаш назы четпээн ажы-төлүнүң орулгаларының, оларга эт-хөреңги эргезинге онаажыр эт-хөреңгиниң болгаш оларның эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелериниң дугайында (моон ыңай – орулгаларының дугайында, эт-хөреңгизиниң болгаш эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелериниң дугайында медээлер) медээлер бээриниң чурумун тодарадыр.

2. Орулгаларының дугайында, эт-хөреңгизиниң болгаш эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелериниң дугайында медээлер бээриниң хүлээлгезин Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2009 чылдың июль 27-де №163 Чарлыы-биле бадылаан албан-дужаалдар даңзызы-биле көрдүнген күрүне албанының албан-дужаалынга ажылдаары-биле кордап турар хамаатыга, албан-дужаалдарның ол-ла даңзызы-биле көрдүнген күрүне албанының албан-дужаалын ээлеп турар Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчызынга (моон ыңай – күрүне албан-хаакчызы) федералдыг хоойлуларга дүүштүр дагзыр.

3. Орулгаларының дугайында, эт-хөреңгизиниң болгаш эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелериниң дугайында медээлерни шынзылгаларның бадылаан хевирлеринге бээр:

а) хамаатылар – бо Дүрүмнүң 2-ги пунктузунда айыткан албан-дужаалдар даңзызында көрген күрүне албанының албан-дужаалынга томуйлап турда;

б) бо Дүрүмнүң 2-ги пунктузунда айыткан албан-дужаалдар даңзызында көрген күрүне албанының албан-дужаалдарын ээлеп турар күрүне албан-хаакчылары – чыл санында отчеттуг чылдың соонда чылдың апрель 30-ден орай эвес үеде.

4. Хамааты күрүне албанының албан-дужаалынга томуйлап турда:

а) күрүне албанының албан-дужаалынга ажылдаары-биле документилер бээр чылдың мурнунда календарьлыг чыл дээш бодунуң бүгү дөстерден (эрги ажылдап турган черинден азы соңгулдалыг албан-дужаал ээлеп турган черинден орулгаларны, пенсияны, пособиени, өске-даа төлевирлерни санавышаан) алган орулгаларының дугайында медээлерни, а ол ышкаш күрүне албанының албан-дужаалынга ажылдаары-биле документилер бээр айның мурнунда айның бирги хүнүнүң байдалы-биле (отчеттуг үении-биле) аңаа эт-хөреңги эргезинге онаажыр эт-хөреңгизиниң дугайында, бодунуң эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелериниң дугайында медээлерни бээр;

б) күрүне албанының албан-дужаалынга ажылдаары-биле документилер бээр чылдың мурнунда календарьлыг чыл дээш өөнүң иштиниң база назы четпээн ажы-төлүнүң бүгү дөстерден (ажыл төлевирин, пенсияны, пособиени, өске-даа төлевирлерни санавышаан) алган орулгаларының дугайында медээлерни, а ол ышкаш күрүне албанының албан-дужаалынга ажылдаары-биле документилер бээр айның мурнунда айның бирги хүнүнүң байдалы-биле (отчеттуг үении-биле) оларга эт-хөреңги эргезинге онаажыр эт-хөреңгизиниң дугайында, оларның эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелериниң дугайында медээлерни бээр.

5. Күрүне албан-хаакчызы чыл санында:

а) бүгү дөстерден (ооң иштинде шалыңдан, пенсиядан, пособиеден, өске-даа төлевирлерден) отчеттуг үеде (январь 1-ден декабрь 31-ге чедир) алган бодунуң орулгаларының дугайында медээлерни, а ол ышкаш аңаа өнчү эргезинге онаажыр эт-хөреңги дугайында болгаш отчеттуг үениң төнчүзүнүң байдалы-биле бодунуң эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелериниң дугайында медээлерни;

б) бүгү дөстерден (ооң иштинде шалыңдан, пенсиядан, пособиеден, өске-даа төлевирлерден) отчеттуг үеде (январь 1-ден декабрь 31-ге чедир) өөнүң иштиниң база назы четпээн ажы-төлүнүң алган орулгаларының дугайында медээлерни, а ол ышкаш оларга өнчү эргезинге онаажыр эт-хөреңги дугайында болгаш отчеттуг үениң төнчүзүнүң байдалы-биле оларның эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелериниң дугайында медээлерни бээр.

6. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2009 чылдың июль 27-де №163 Чарлыы-биле бадылаан албан-дужаалдар даңзызынче кирбээн болгаш албан-дужаалдарның ол даңзызынче кирген күрүне албанының албан-дужаалынга ажылдаары-биле кордап турар Тыва Республиканың күрүне албанының албан-дужаалын ээлеп турар Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчызы айыттынган медээлерни бо Дүрүмнүң 2-ги пунктузунга, 3-кү пунктунуң «а» адаккы пунктузунга болгаш 4-кү пунктузунга дүүштүр бээр.

7. Орулгаларының дугайында, эт-хөреңгизиниң болгаш эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелериниң дугайында медээлерни Тыва Республиканың күрүне органының кадрлар албанынга Тыва Республиканың күрүне органының удуртукчузу доктаадыр чурум езугаар бээр.

Томуйлаашкынын болгаш хостаашкынын Тыва Республиканың Чазааның Даргазы кылыр күрүне албанының албан-дужаалдарынга ажылдаары-биле кордап турар хамаатыларның, а ол ышкаш Тыва Республиканың күрүне албанының айыттынган албан-дужаалдарын ээлеп турар күрүне албан-хаакчыларының орулгаларының дугайында, эт-хөреңги болгаш эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелериниң дугайында бээри медээлерни Тыва Республиканың күрүне органының кадрлар албаны Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязынче чорудар.

Томуйлаашкынын болгаш хостаашкынын Тыва Республиканың Чазаа кылыр күрүне албанының албан-дужаалдарынга ажылдаары-биле кордап турар хамаатыларның, а ол ышкаш күрүне албанының айыттынган албан-дужаалдарын ээлеп турар күрүне албан-хаакчыларының орулгаларының дугайында, эт-хөреңги болгаш эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелериниң дугайында бээри медээлерни Тыва Республиканың күрүне органының кадрлар албаны Тыва Республиканың Чазааның Аппарадынче чорудар.

8. Бир эвес хамааты азы күрүне албан-хаакчызы оларның Тыва Республиканың күрүне органының кадрлар албанынга орулгаларының дугайында, эт-хөреңгизиниң болгаш эт-хөреңги характерлиг берген медээлеринде кандыг-бир медээ айыттынмаан азы чедир айыттынмаан, бир болза, частырыг бар таварылгада, олар тодараттынган медээлерни бо Дүрүмге дүүштүр тургускан чурум езугаар бээр эргелиг.

Күрүне албан-хаакчызының бо Дүрүмнүң 3-кү пунктузунуң «б» адаккы пунктузунда азы «в» адаккы пунктузунда айыттынган хуусаа доозулган соонда тодарады берген медээлери хуусаа хажыдып берген деп санаттынмас.

9. Күрүне албан-хаакчызы барымдаалыг чылдагаан-биле өөнүң иштиниң болгаш назы четпээн ажы-төлүнүң орулгаларының дугайында, эт-хөреңгизиниң болгаш эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелериниң дугайында медээлерни бербээн таварылгада, ол барымдааны Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчызының ажылга бодун алдынарынга негелделер сагыырының талазы-биле чогуур комиссияга көөр болгаш сонуургалдыг улустуң чөрүлдээзин таарыштырар апаар.

10. Хамаатының болгаш күрүне албан-хаакчызының бо Дүрүмге дүүштүр орулгаларының дугайында, эт-хөреңгизиниң болгаш эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелериниң дугайында берген медээлериниң шынга дүгжүп турарын болгаш долузун Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр чорудар.

11. Хамаатының болгаш күрүне албан-хаакчызының бо Дүрүмге дүүштүр орулгаларының дугайында, эт-хөреңгизиниң болгаш эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелериниң дугайында берген медээлери бир эвес олар федералдыг хоойлу-биле күрүне чажыдын тургузуп турар медээлерге хамаарышпас болза, конфиденциалдыг характерлиг болур.

Ол медээлерни Тыва Республиканың күрүне органының удуртукчузунга болгаш Тыва Республиканың күрүне органының күрүне албан-хаакчызын албан-дужаалга томуйлаар болгаш албан-дужаалдан хостаар эргелиг өске албан-дужаалдыг кижизинге, а ол ышкаш федералдыг хоойлулар-биле көрген таварылгада, өске-даа албан-дужаалдыг кижилерге бээр.

12. Күрүне албан-хаакчызының, ооң өөнүң иштиниң болгаш назы четпээн уругларының орулгаларының дугайында, эт-хөреңгизиниң болгаш эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелериниң дугайында медээлерни Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2009 чылдың июль 27-де №163 Чарлыы-биле бадылаан чурумга дүүштүр Тыва Республиканың чогуур күрүне органының албан-езу сайтызынга чырыттынар, бир эвес ол медээлер чогуур күрүне органының албан-езу сайтызында чок болган таварылгада – республиканың массалыг информация чепсектеринге оларның дилег чагаазы-биле парлаары-биле бээр.

13. Албан-дужаал хүлээлгелери орулгаларның дугайында, эт-хөреңгиниң болгаш эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелерниң дугайында медээлер-биле ажылдаар болгаш оларны чарлап тараткаш азы Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле көрдүнмээн сорулгаларга ажыглааш буруудаан Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчылары Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр харыысалгага онаажыр.

14. Бо Дүрүмнүң 6-гы пунктузунда айыттынган хамаатының азы күрүне албан-хаакчызының Бо Дүрүмге дүүштүр берген орулгаларының дугайында, эт-хөреңгизиниң болгаш эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелериниң дугайында, а ол ышкаш күрүне албан-хаакчызының чыл санында берип турары медээлерни болгаш ол медээлерниң шынга дүгжүп турарын болгаш долузун хынаан хыналданың түңнелдериниң дугайында медээни күрүнениң албан-хаакчызының хуу херээнге күрүне албанының албан-дужаалынга томуйлап турда кожар.

Бир эвес бо Дүрүмнүң 6-гы пунктузунда айыттынган болгаш Тыва Республиканың күрүне органының кадрлар албанынга орулгаларының дугайында, эт-хөреңгизиниң болгаш эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелериниң дугайында, а ол ышкаш бодунуң өөнүң иштиниң болгаш назы четпээн ажы-төлүнүң орулгаларының дугайында, эт-хөреңги болгаш эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелериниң дугайында шынзылгаларны дужаапкан хамааты азы күрүне албан-хаакчызы Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2009 чылдың июль 27-де №163 Чарлыы-биле бадылаан албан-дужаалдар даңзызынче кирген күрүне албанының албан-дужаалынга томуйлаашкын албаан болза, ол шынзылгаларны оларның бижимел билдириишкини-биле өске документилер-биле кады эгидер.

15. Орулгаларының дугайында, эт-хөреңгизиниң болгаш эт-хөреңги характерлиг хүлээлгелериниң дугайында медээни бербээн азы сагыштыы-биле меге медээлер берген таварылгада, хамааты күрүне албанының албан-дужаалынга томуйлатпас, а күрүне албан-хаакчызы күрүне албанының албан-дужаалындан хостадыр азы Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр корум-чурум харыысалгазының өске хевирлеринге онаажыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2007 чылдың май 21-де №95 Чарлыының 5 пунктузунга өскерилгелерни киирериниң дугайында

«Тыва Республиканың Чазааның Даргазының эрге-байдалының дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузунуң 7 чүүлүнүң дөрт кезээн удуртулга болдургаш, күрүне органнарының структуразын таарымчалыг болдурар сорулга-биле **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2007 чылдың май 21-де «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының структуразының дугайында» № 95 Чарлыының («Тувинская правда»,2007 чыл, май 24, август 14, октябрь 4, ноябрь 15, 2008 чыл, январь 17, март 13, июнь 19, сентябрь 6, октябрь 13, 2009 чыл, февраль 14, апрель 25, «Шын», 2007 чыл, май 24, август 7, октябрь 4, 2008 чыл, январь 19, февраль 19, сентябрь 4, октябрь 14, 2009 чыл, февраль 14, апрель 23) 5 пунктузунда ийиги абзацка «бир-ле болза, Тыва Республиканың Чазааның Аппарадының удуртукчузу азы Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу» деп сөстерни немеп, өскерилгени киирер.

2. Бо Чарлык албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2009 чылдың сентябрь 11
№208.

Тыва Республиканың Саң-хөө-бюджет хайгааралының талазы-биле албанынга Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының штаттыг единицаларын дамчыдып бээриниң дугайында

Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгизин ажыглаар адырынга саң-хөө-бюджет хайгааралын болгаш контролюн боттандырар талазы-биле күрүне хүлээлгезин күүседириниң ажыктыын бедидер болгаш күүсекчи эрге-чагырга органнарының штаттыг санын таарымчалыг тургузар сорулгага, а ол ышкаш Тыва Республиканың Саң-хөө-бюджет хайгааралының талазы-биле албан Тыва Республиканың күрүнениң болгаш муниципалдыг хереглелге бараалнар чедирерингe, ажылдар күүседиринге, ачы-дуза чедиреринге чагыглар салыр адыр талазы-биле **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Саң-хөө-бюджет хайгааралының талазы-биле албанга:

Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының чанында контроль-ревизия килдизиниң 6 штаттыг единицазын;

Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының саң-хөө контроль килдизиниң 3 штаттыг единицазын;

Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызының чанында контроль-ревизия килдизиниң 4 штаттыг единицазын;

Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының чанында контроль-ревизия килдизиниң 4 штаттыг единицазын дамчыдып бээр.

2. Айыттынган штаттыг единицаларны оларны тударынга күш-ажыл төлевириниң фондузунга дүүштүр болгаш өске-даа материалдыг чарыгдалдары-биле Тыва Республиканың Саң-хөө-бюджет хайгааралының талазы-биле албанга дамчыдып бээр.

3. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы Тыва Республиканың Өөредилге,эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының, Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының, Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызының, Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының болгаш Тыва Республиканың Саң-хөө-бюджет хайгааралының талазы-биле албанның чарыгдалдар сметазынга чогуур өскерилгелерни киирер.

4. Үстүнде айыттынган бюджет албан черлери:

бо Чарлык күштүг болуп кирген хүнден неделя хуусаанын иштинде бодунуң структураларынга тааржыр өскерилгелерни киирер;

2009 чылдың ноябрь 1-ге чедир бо Чарлыктан үнген эргежок чугула организастыг-штат хемчеглерин боттандырар.

5. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының 2008 чылдың июнь 3-те « 2008 чылда Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының аппараттарының санының үстүкү хемчээлин бадылаарының дугайында» №90 Чарлыы-биле бадылаан («Тувинская правда», 2008 чыл, июнь 5, сентябрь 18, октябрь 18, октябрь 23, 2009 чыл, август 27; «Шын», 2008 чыл, октябрь 21) , 2008 чылда Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының аппараттарының санының үстүкү хемчээлинге даразында өскерилгелерни киирер:

«Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы» деп одуругда «29» болгаш «28» деп саннарны дес-дараалаштыр «26» болгаш «25» деп саннар-биле солуур; «Тыва Республиканың Саң-хөө-бюджет хайгааралының талазы-биле албан» деп одуругда «16» болгаш «14» деп саннарны дес-дараалаштыр «19» болгаш «17» деп саннар-биле солуур.

6. Бо Чарлык ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2009 чылдың сентябрь 11
№209.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың республика бюджединден күрүне деткимчези болур эртем төлевилелдериниң шилилдезиниң чурумунуң болгаш үнелел барымдааларының дугайында

2009 чылдың июль 8 № 333 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың республика бюджединден күрүне деткимчези болур эртем төлевилелдериниң шилилдезиниң чаңгыс аай чурумун болгаш үнелел барымдааларын тодарадыр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың республика бюджединден күрүне деткимчези болур эртем төлевилелдериниң шилилдезиниң чурумунуң болгаш үнелел барымдааларының дугайында бердинген Дүрүмнү бадылаар.

2.Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

3.Бо доктаалдың күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

Тыва Республиканың Чазааның 2009 чылдың июль 8-те №333 доктаалы-биле бадылаан

Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-төгерии-биле күрүне деткимчези алыр эртем төлевилелдериниң шилилде конкурузунуң чурумунуң болгаш үнелел барымдааларының дугайында ДҮРҮМ

Шилилде чүүл – Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының (моон соңгаар – күрүне чагыкчызы) эртем-шинчилелдериниң угланыышкынының аайы-биле эртем-шинчилел болгаш дуржулга-конструкция ажылдарын (ЭШДКА) күүседир эргези.

1. Ниити дүрүмнер

1.1. Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгизи-биле күрүне деткимчези кылдыр эртем төлевилелдериниң шилилде конкурузунуң чурумунуң болгаш үнелел барымдааларының дугайында Дүрүм (моон соңгаар – Дүрүм) Тыва Республикага эртем-шинчилел болгаш дуржулга-конструкция ажылдарының күрүне чагыгларын тургузарының чурумун база акшаландырыышкынын таарыштырар болгаш республиканың социал-экономиктиг,культурлуг болгаш ооң хөй национал чурттакчы чонунуң сагыш-сеткил сайзыралының эртем программаларын организастаар талазы-биле кол нормативтиг документ болур. Дүрүмде ол ышкаш дузалал эртемнерниң шынарын бедидери-биле чогумчалыг байдалды тургузарының кол принциптери база кирип турар болгаш оларның түңнелдерин ажыл-агый комплекстериниң тудугларынга болгаш Тыва Республиканың социал адырынга шиңгээдир.

1.2. Тыва Республиканың республиканың бюджединден эртем-шинчилел төлевилелдериниң шилилдезиниң бо үнелел барымдаалары болгаш чуруму кол угланыышкыннарга дүүштүр ажылдап кылдынган:

а) Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң 2020 чылга чедир стратегиязы;

б) Тыва Республикада инновациялыг ажыл-чорудулганың хөгжүлдезиниң концепциязы;

в) Россияның гуманитарлыг эртем фондузу биле (РГЭФ, Москва хоорай) Тыва Республиканың Чазааның гуманитарлыг эртемнер талазы-биле 2009-2013 чылдарда конкурстар, төлевилелдериниң дугайында Чөпшээрежилге;

г) 2004 чылдың март 29-тагы Чөпшээрежилгеге Тыва Республика биле Россияның фундаменталдыг шинчилелдер фондузунуң (РФШФ, Москва хоорай) фундаменталдыг эртем-шинчилелдер төлевилелдериниң конкурузун кады эрттирериниң дугайында 2007 чылдың июль 16-дагы немелде Чөпшээрежилге.

1.3. Шилилдеге Тыва Республиканың девискээринде турар эртем-өөредилге албан черлери (оларның организас-эргехоойлу хевиринден хамаарылга чокка), түр үениң чогаадыкчы коллективтери, хууда шинчилекчилер киржип болур.

1.4. Күрүне чагыын Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле бадылаар болгаш ажык мөөрей-биле төлевилелдерниң күүседикчилерин тодарадыр.

1.5. Дүрүмде айыттынган кол тодарадылгалар:

эртем төлевилели –ЭШДКА-ны күүседир күрүне чагыы кылдыр чагыг;

эртем түңнели – шинчилеп турары объектилерниң дугайында чаа билиглер болгаш шиитпирлер кирип турар эртем азы эртем-техниктиг ажыл-чорудулганың түңнел үндүрүү, кандыг-даа информация хевиринге илереттинген бооп болур;

эртем-шинчилел ажылдарынга болгаш ажылдап кылдынган дуржулга-конструкцияларынга күрүне чагыы –айыттынган чурум езугаар бадылаттынган Тыва Республиканың күрүне бюджединден көрдүнген чарыгдалдар езугаар күрүне чагыкчызының ЭШДКА кылыры-биле онаалгазы;

күрүне чагыкчызы –Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының бүрүн эргелиг органы Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызы;

эртем-техниктиг продукцияның (ЭТП) чагыкчы-хереглекчилери (моон соңгаар – чагыкчы-хереглекчи) – ЭШДКА-ның немелде даңзызының чагыгларын күрүне чагыглары кылдыр тургузары-биле киирген Тыва Республиканың профильдиг яамылары болгаш ведомстволары;

төлевилелдиң күүседикчизи – ЭШДКА төлевилелин күүседири-биле керээ чарары-биле конкурстуң түңнелин езугаар шилиттинген юридиктиг черлер азы кижилер.

2. Эртем төлевилелдерин шилиириниң үнелел барымдаалары

2.1. Тыва Республиканың 2020 чылга чедир социал-экономиктиг стратегиязының кол угланыышкыннарынга дүүшкээ.

2.2. Сорулгаларны болгаш түңнелдерниң боттуу, технологтуг болгаш техниктиг боттандырылга, практика кырында ажыглалынче угланыышкын.

2.3. Төлевилелдиң күүседикчизиниң эртем-техниктиг күжү-биле ооң эргезинде кадрлар, бүдүрүлге, дуржулга-эксперимент, дериг-херекселдер баазазының деңнелиниң болгаш шиитпирлеп турар сорулгаларының дүүшкээ.

2.4. Саң-хөө чарыгдалдарының чөптүү болгаш бюджеттен дашкаар дузалал акшаландырыышкын.

2.5. Төлевилелдиң маркетинг талазы-биле ажылдаттынганы, төлевилелдиң түңнелдериниң дээштиг коммерциязының чогумчалыы.

2.6. Төлевилелдиң инновациялыг күшшынары, чаа чижилге тудуп шыдаар продукциялары болгаш ачы-дуза чедирилгези.

2.7. Интеллектуалдыг хуу эргези (патентилер, авторнуң эргелери, херечилелдер).

2.8. Түңнелдерни ажыглаар адырның калбак хемчээли, төлевилелдиң түңнелдериниң тиражын көвүдедириниң аргазы.

2.9. Төлевилелдиң ханы эртем-биле чепсегленген чаа хевирин тургузарынче угланыышкыны (ажылдар, ачы-дуза) азы ооң техниктиг деңнелиниң бедии, чаа технологияларны шиңгээтпишаан, ажыглап турарларын экижидери.

2.10. Төлевилелдиң социал ужур-уткалыы болгаш ооң чаа ажылчын туруштар тургузарынче угланыышкыны база ажыл чок чоруктуң кызырылдазы, чурттакчы чоннуң амыдыраарының шынарын экижидери.

2.11. Тыва Республиканың экономиказының адыр аайы-биле сайзырадырының чугула айтырыгларын шиитпирлээри.

3. Эртем-шинчилел болгаш дуржулга-конструкция (ЭШДК) ажылдарынга күрүне чагыын тургузарының чуруму

3.1. Эртем төлевилелдерин практика кырынга ажыглалынче угланыышкынны күштелдирер сорулга-биле күрүне чагыкчызы чагыкчы-хереглекчиниң чагыгларынга үндезилеп, ЭШДК ажылдарын экономиканың аңгы-аңгы адырларының талазы-биле чугула угланыышкыннарның даңзызын тургузар.

3.2. Тыва Республиканың бюджединден күрүне деткимчези алырының эртем төлевилелдериниң конкурузун саң-хөө чылының эгезинде чарлаар болгаш ЭШДК ажылдарының чагыг киирген адырларының талазы-биле ук чылда акшаландырыышкын хемчээлиниң аайы-биле чорудар.

3.3. Конкурска киржир чагыгларны чарлаттынган үезинде Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызынга киирер.

3.4. Конкурска киржир төлевилелдерниң шилилдезин чорударда күрүне чагыкчызы конкурстуң шилилдезин кылыр комиссияны өске яамылар болгаш ведомстволарның тускай эртемниглерин киириштирип тургаш тургузар.

3.5. Конкурс комиссиязының дугайында чурум, конкурс комиссиязының составы, конкурстуң документациязы болгаш конкурсту эрттирер регламентизин Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызының дужаалы-биле бадылаар.

3.6. Күрүне чагыкчызы кирген чагыгларның экспертизазын эрттирерин хандырар. Херек апарганда экспертизаны эрттирерде Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга күүсекчи органнары болгаш хамаарышпас эксперттерни киириштирип болур. Экспертизаның кол сорулгазы — төлевилелдиң эртем деңнелинге үнелелди бээри, ооң негелделеринге дүүшкээ (кезээниң аайы-биле) болгаш ону акшаландырарының хемчээлин болгаш ооң ажыктыының дугайында рекомендацияны ажылдап кылыры.

3.7. Эксперттерниң шиитпирин алган соонда эртем төлевилелин акшаландырарының дугайында чагыгны комиссияга өөренип көөрү-биле киирер.

3.8. Күрүне деткимчезин бербейн барып болурунуң дөстери:

— чагыгның шилилде критерийлеринге таарышпазы;

— экспертизаның үндезинниг удур шиитпири.

3.9. Эксперттерниң үнелел түңнелдериниң аайы-биле комиссия Тыва Республиканың бюджединден күрүне деткимчези алыр ЭШДК ажылдарының даңзызын тургузар, чагыкчы-хереглекчилер-биле ооң чөпшээрежилгезин чорудар. Эртем төлевилелдеринге күрүне деткимчезин бээр дугайында шиитпирни комиссияның хуралының протоколу-биле тургузар.

3.10. Конкурс шилилдезиниң дугайында комиссияның шиитпирин Тыва Республиканың хуралынче киирер болгаш Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле бадылаар.

3.11. Комиссияның протоколунга үндезилээш, күрүне чагыкчызы Тыва Республиканың Чазааның эртем төлевилелинге Тыва Республиканың республика бюджединиң акша-хөреңгизи-биле күрүне деткимчезин көргүзер дугайында доктаалдың төлевилелин тургузар.

4. Эртем төлевилелин акшаландырарының чуруму болгаш байдалы

4.1. Тыва Республиканың Чазааның доктаалынга үндезилээш, Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызы ЭШДК ажылдарын күүселдезиниң дугайында керээни күүседикчи-организация-биле чарар. Ажыл кылдынып турар бүгү үениң иштинде керээ чардынар, ол ийи чылдан көвүдевес болур ужурлуг.

4.2. ЭШДК ажылдарын күүсединиң күрүне керээлерин Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызы бюджет хүлээлгелериниң хемчээлинге дүүштүр акшаландырар.

4.3. Күрүне керээлери езугаар күүсеттинип турар ЭШДК ажылдарының акшаландырыышкыны кылдынган ажылдарның дужааган-хүлээп алган актыларын кииргени-биле үе-чада аайы-биле боттаныр:

Бирги үе-чада –30 хуузун аванс кылдыр бээр;

Ийиги үе-чада – төнчү 70 хуу хемчээлиниң үзе санажылгазы күүседикчи күрүне чагыкчызының бадылааны кылдынган ажылдарының дужааган-хүлээп алган актызының долу отчедун берген соонда болур.

4.4. Күүседикчиниң буруузу-биле соксап калган ажыл дээш төлеп бербес, а аванс-биле алган төлевирлер күрүне чагыкчызынга бир ай хуусааның дургузунда эгиттинген турар ужурлуг.

5. ЭШДК ажылдарының боттаныышкынының чогумчалыының контролю

5.1. Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказы чылдыңна Тыва Республиканың Чазааның чанында Эртем-техниктиг чөвүлелге ЭШДК ажылдарының күүсеттинип турарының дугайында чыынды отчетту киирер.

5.2. Чагыкчы—хереглекчи, күрүне чагыкчызы – Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызы экономиканың адыр бүрүзүнүң күүсеттинген ЭШДК ажылдарының түңнелдерин шиңгээдиринге деткимчени көргүзер.

5.3.Күүседикчи долу отчедун берген, кылдынган ажылдарның дужааган-хүлээп алган актызын киирген соонда, чагыы-биле ЭШДК ажылдары күүсеттинип турган чагыкчы-хереглекчи Тыва Республиканың Чазааның чанында Эртем-техниктиг чөвүлелге чыл дургузунда өөренип көргеш, эртем түңнелдериниң ажыл-агый эргилдезинде шиңгээттинип турарының дугайында санал-оналдарын киирер ужурлуг.

«Бии-Хемниң чүгүрүктери» маргылдаадан

МӨҢГЕ СЫННАР ЭДЭЭНДЕН ЧАРЖЫП ҮНГЕШ...

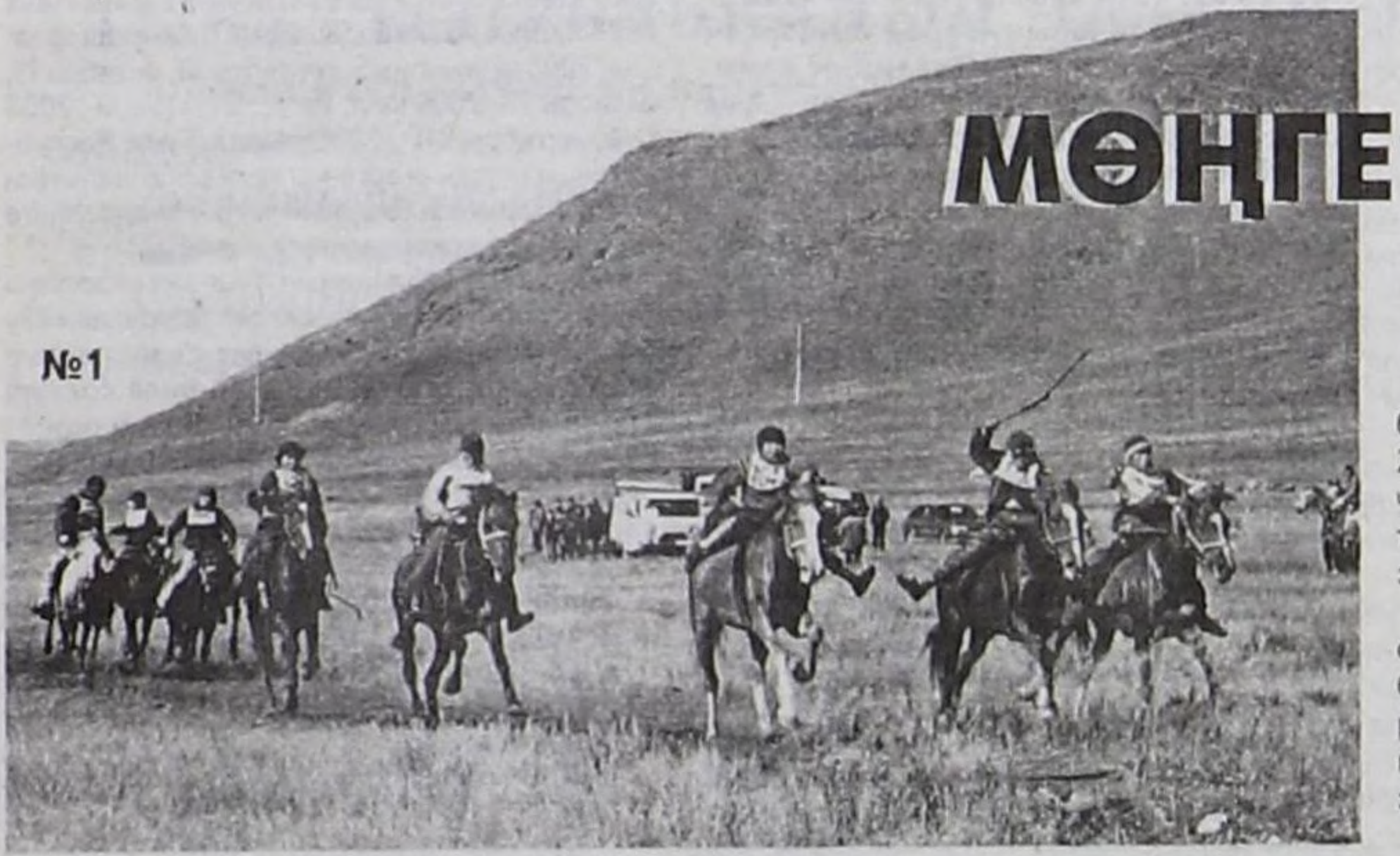

№1

Бии-Хемге кожууннуң чаа төөгүзүнде аът чарыжынга аңаа бир дугаар республика чергелиг маргылдаа, ам артында сезон хаашкыны болур деп сураг дыңнааш, ону көрүксээш, адааннығ оюн-тоглааның болур хүнүнүң бүдүүзүнде, сентябрь 18-те, кежээликтей, хүн чүгүрүүнче кире бергенде, эжим-биле ынаар чоруптум. Ынчан ол кожуун девискээринге быскан хар чаап турар болган.

Эртенинде Туран хоорайны долгандыр дагларда ак харны чугаладыр чаапкан, бүргег болгаш сооксумаар эртен болган. Ынчалза-даа «Бии-Хемниң чүгүрүктери» маргылдааның организакчылары – кожууннуң аът спортунуң федерациязы (даргазы Болат Аракчаа) база кожууннуң чагырга чери (даргазы Сергей Оюн) дөмей-ле эртежик белеткенген турлар. Оларның күжениишкинин, эки эгелээшкинин бодаан ышкаш, кудай-дээр безин дүъш чедип чорда, чоорту аязып, агаар-бойдус чылый берген.

№ 2

Шак ынчалдыр республиканың аът спортунуң бо чылгы сезонунуң хаашкыны Бии-Хем кожуунга сентябрь 19-та, дүъш чедип турда эгелээн. Бо маргылдааны Бии-Хемде эрттире бергени чылдагааннығ: чүге дизе кожууннуң сумуларының, ылаңгыя Сесерлиг биле Аржаанның аъттары республика чергелиг хөй санныг маргылдааларның тиилекчилери база шаңналдыг черлериниң эдилекчилери болур. Оларның, ылаңгыя чемпион аъттарның ээлериниң аттарын, бо чүүлге чоорту адай бээр мен. Хөй чүгүрүк аъттарлыг кожуун эки чылгычыларын деткип, аарыкчыларын өөртүп, бодунуң чыраа-саяк аъттарлыг чериниң шаңналы дээш маргылдаа эрттирбеске ужурга таарышпас деп шиитпирни бир ай бурунгаар үндүргеш, ону организастааны ол.

Чарыш аъттарын Саян сыннарының эдээнде «Шивилиг» каайлы чериниң девискээри чоогундан Туранче углай салып турган. Хамык аъттар дыннарын хоорай кыдыында эрги аэропорттуң шөлүнге хөй санныг көрүкчүлерниң мурнунга тыртып турган. Чарыштырып турар аъттарның оруун, көрүкчүлерниң турар черлерин орук дургаар демдеглеп аңгылаан.

«Бии-Хемниң чүгүрүктери» маргылдаага чүгле ырак барыын кожууннар киришпээн. Ынчалза-даа оларның төлээлери маргылдааны «шинчилеп» келгеннер. Салыгларга ниитизи-биле республиканың төп болгаш мурнуу кожууннарының чүгүрүк аъттары киришкен **(№1 чурукта).**

Маргылдааның шаңналдарын баштай келген беш аътка чедир тыпсып турган. Ол чаңгыс кожуун эрттирип турар маргылдаага үлегерлиг көргүзүг.

Чүнүң-даа мурнунда маргылдаада баштай салган **4 хар чедир назылыг чоруктуг аныяк аъттарның** түңнелин көрүптээли. Маңаа он ажыг шыырак мал чарышкан. Аъттарның аразындан Бии-Хемниң Аржаан сумудан Роман Түлүштүң бора аъды эрткеш, 20 муң рубль, бир хой болгаш Бии-Хем кожууннуң аът федерациязының дипломду-биле шаңнаткан. Ийиги черге ол-ла кожууннуң Сесерлиг сумудан Сайдаш Ондарның кара-бора аъды төлептиг болгаш, 15 муң рубль, үшкү черни Туран хоорайдан Сарыг-оол Ондарның доруг аъды ээлээш, 10 муң рубль, дөрткү черни Кызыл кожууннуң Кур-Чер сумудан Артык Казырыкпайның калчан-шилги аъды ээлээш, 8,8 муң рубль-биле, бешки черни ол-ла кожууннуң Шамбалыг сумудан Саян Самбуунуң доруг аъды ээлээш, 5 муң рубль-биле шаңнаткан. Бо хемчээлге шаңналдыг черлерни ээлээн аъттарның ээлеринге акша шаңналдарынга немей хойларны, дипломнарны база тус-тузунда тыпсып турган.

Дараазында база-ла **4 хар чедир назылыг, ынчалза-даа чүгле чүгүрүк аъттарны** салган. 58 аът киришкен бо чарышка Кызыл кожууннуң малдары шаңналдыг баштайгы үш черлерни аразында үлешкен. Чижээ, Кур-Чер сумудан Климентий Оюннуң **(№2 чурукта, мунукчузу Адыгжы Оюн)** кара аъды эрткеш, «Бии-Хемниң чүгүрүктериниң» бо хемчээлге бирги шаңналын – 35 муң рубльди болгаш дипломну чаалап алган. Акша шаңналын Туранның чагырга даргазы Михаил Иусов хоорайның мурнундан тывыскан. Эрткен кара аът 2009 чылдың республика чемпиону адын Бии-Хемниң төвү хоорайга база катап бадыткап, чүгүрүк адын сыкпааны ол болур.

Ийиги черни Аркадий Ондарның калчан-шилги аъды (25 муң рубль, ону ТР-ниң Хоойлужудулга палатазының депутаты Сергей Хөлчүкпаа бодунуң өмүнээзинден тывыскан), үшкү черни Саид Чүлдүмнүң шилги аъды (20 муң рубль, кайызы-даа Шамбалыг сумудан), дөрткү черни Бии-Хемниң Аржаан сумудан Роман Түлүштүң доруг аъды (8 муң рубль), а бешки черни Каа-Хем кожууннуң Бүрен-Хем сумудан (Зубовка суурдан) Тас-оол Монгуштуң калчан-шавыдар аъды (5 муң рубль) ээлээн.

Чоруктуг улуг малдар 15 километрге чарышкан. Бо хемчээлге база кожууннардан он-он аъттар киришкен. Чидиг демиселдиң түңнелинде Чеди-Хөл кожууннуң Элегес сумузундан Сергей Иргиттиң кара аъды эртип келгеш, бодунуң чаңгыс чер-чурттуг эвээш эвес аарыкчыларын өөрткен. Чемпионнуң шаңналы 30 муң рубль болгаш диплом болган.

Дараазында Кызыл кожууннуң Шамбалыгдан Ролан Монгуштуң доруг аъды келгеш, 20 муң рубль-биле шаңнаткан. Үшкү-бешки черлерни тус-тузунда Бии-Хемниң Сесерлигден Андрей Дондуптуң «Ширээ-Доруг» деп шолалыг аъды (15 муң рубль), Улуг-Хемниң Чодураа суурдан Начын Сендиңниң доруг аъды (8 муң рубль), Кызыл кожууннуң Суклак сумудан Альберт Бады-оолдуң бора аъды (5 муң рубль) ээлээн.

Бо хемчээлге чоруктуг улуг малдар аразында демисел канчаар-даа аажок чидиг болганын айытпас аргажок. Н.Сендиңниң 2009 чылда республика чемпиону доруг аъды чүгле дөрткү черни ээлээн дээрге-ле, чарыштың кончуг чидиг байдалга эрткенин көргүзүп турар.

Чүгүрүк улуг малдарны 25 километрге салган. Аңаа 60 ажыг мал киришкен. Оларның барык чартыы – Бии-Хемниң чүгүрүк аъттары. Ынчанмайн канчаар, «мал коданынга кончуг» болгай, ооң кадында чер аразы ырак эвес, орук база эки.

Маргылдааның бо кол чарыжынга кир-жикчилер эң шыырак аъттарын салган. Оларның аразында аңгы-аңгы чылдарда республикага эртип (чемпионнап) азы шаңналдыг черлерни ээлеп чораан малдар безин турган. Чижээ, Кызыл кожууннуң Кур-Чер сумудан Мерген Монгуштуң калчан-кара аъды – республиканың 3 дакпыр чемпиону, а ооң бо маргылдаага кол удурланыкчызы – Бии-Хем кожууннуң Сесерлиг сумудан Альберт Мөңгениң аъды бо чылгы Республика хүнүнде улуг чарыштың чемпиону, Наадым-09-туң вице-чемпиону болур. Маңаа бо аъттың ээзи А.М.Мөңгеге ооң аъдының 2009 чылда республика чергелиг маргылдааларга чедиишкиннери дээш Бии-Хем кожууннуң чагыргазының даргазы Сергей Оюн бодунуң өг-бүлезиниң өмүнээзинден улуг өңнүг телевизорну шаңнал кылдыр бо маргылдаа үезинде тывысканын демдеглээр апаар. Черле ынчаш, бии-хемчилер төрээн кожуунунуң чүгүрүк аъттарының ээлерин шаа-биле янзы-бүрү шаңнал-мактал-биле деткиир улус болган.

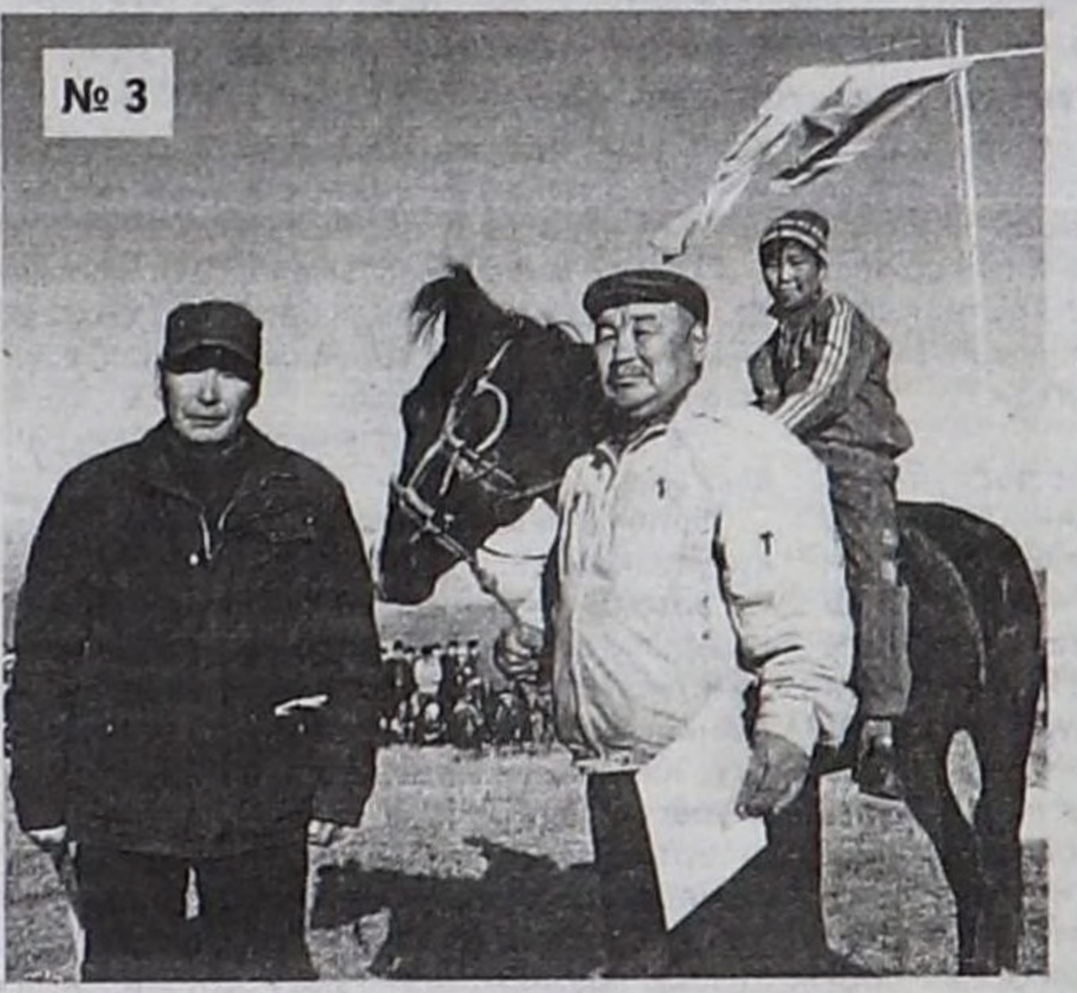

№ 3

Бо узак түңнел чарышка үстүнде адааным ийи кол кордакчының аъттары база катап бирги, ийиги черлерни ээлээн. Мерген Монгуштуң калчан-кара аъды чүгүрүк улуг малдар аразынга бо удаа база катап эрткеш, республикада бо хүннерде эң чүгүрүк аът деп тиилекчи адын катап бадыткаан. Аъттың ээзинге шаңнал кылдыр 70 муң рубльди болгаш чемпионнуң дипломун Сесерлиг сумунуң чагырыкчызы Любомир Лапчар **(№3 чурукта солагай талазында)** тывыскан. Ийиги черге келген Альберт Мөңгениң аъды бо чарыш үезинде 10 километр ажыг черге чедир хамык аъттарны мурнап чоруп турган, ынчалза-даа...

Ийиги черни ээлээн аъттың ээзи А.Мөңге бо удаа база хоомай эвес шаңнал – 60 муң рубль-биле шаңнаткан. Бора аъды үшкү черге төлептиг болган Зухрат Айыы (Бии-Хемниң Сесерлиг сумузундан) 40 муң рубль, калчан-шавыдары дөрткү черни ээлээн Алексей Бызаакай (Тес-Хемниң Ак-Эриктен) 15 муң рубль болгаш Сылдыс Хомушку (Кызыл кожууннуң Шамбалыг сумудан) 10 муң рубль болгаш дипломнар-биле тус-тузунда шаңнатканнар.

Ам маргылдааның шаңналдарынга база ниити организастаашкынынга хамаарыштыр каш сөс. Маргылдааның тиилекчилеринге шаңналдар элбек болганын черле демдеглевес аргажок. Чижээ, акша шаңналдарны кожууннуң бүгү сумулары, чүгүрүк аъттарның ээлери болгаш аът спортунга ынактар, ол-бо черлерде чурттап чоруур бии-хемчилер эки тура-биле демниг чыгган болган. Чүгле улуг чүгүрүк аъттар шаңналдарынга оларны харыылап турган Сесерлиг биле Хадың сумулар ниитизи-биле 200 муң ажыг рубльди чыгганы мактанчыг, өскелерге үлегерлиг.

Черле ынчаш тыва кол национал маргылдааларның, тыва хүрештиң болгаш аът чарыжының көрүкчүлериниң хөй кезии республика азы кожуун чергелиг чамдык маргылдааларда чемпионнарга автомашиналар бергеш, ийиги черни ээлээн кижиге өртээ оон каш катап чиик телевизор азы соодукчу берип каарынга таарышпайн турар. Бии-хемчилер аът чарыжынга бо күскү маргылдааны эрттирип тургаш, ол чөптүг эвес чорукту өөренип көрген деп билдим.

Аът чарыштарының ол-бо черлерге эрткилээн чамдык улуг маргылдааларының шаңналдары чүгле үшкү черге чедир боорга, ырак черден келген аъттың ээлеринге хомуданчыг болур. Ооң кадында аъттарның ээлери маргылдаага киржир дээш хөй түңнүг акша-хөреңги чарыгдалдарын хуузунда үндүрүп турар болгай.

«Бии-Хемниң чүгүрүктери» маргылдааның шаңналдары хөй болгаш шыырак болганын көрүкчүлер эскерген. Бии-Хемниң чагырга чери өске кожууннардан келген эвээш эвес санныг делегацияларны, хүндүлүг аалчыларны база маргылдааның тайылбырлакчыларын кожуун чагыргазының шөлде тиккен маңган ак өөнге изиг шайы, элбек эът чеми болгаш боова-боорзаа-биле уткуп хүлээп, ашкарып-чемгерип турган.

Корум-чурумну шагдаа ажылдакчылары, а мал-маганның база чоннуң кадыкшылын кадык камгалалының дүрген дуза чериниң эмчилери, а көрүкчүлерниң чемненилгезиниң айтырыын кожууннуң сайгарлыкчылары хайгааралга эки алган турганын эскердим. Бо маргылдаа үезинде хоорайның садыгларында арага аймаан хостуг делгеп каан турза-даа, шөлге ээрик кижи шуут көрбээним мени кайгатты!

Кандыг-даа хемчегни бедик деңнелге эрттирер, бии-хемчилер, эр хейлер!

Бии-Хем кожуунда хөй нация улус ажылдап-чурттап чоруур. Ооң орус дылдыг хамаатылары тыва чоннуң ынак оюннарының бирээзи – бо эрткен аът чарыжынга база идепкейлиг киржип, өскелерге үлегерин көргүскен. Чижээ, Бии-Хемниң баштыңы – кожууннуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Валерий Гончаров эртенги шакта-ла кожуун чагыргазының даргазы Сергей Оюн-биле аът чарыштырар шөлде чеде берген, ооң-биле кады сагыш човаан, организастыг ажылды хайгаараан чоруп турган. Валерий Николаевич маргылдаа дооступ турда, хуралдың мурнундан Александр Байкараевич Дажы-Дондуп, Радомир Севенович Лапчар баштаан кожууннуң аът спортунуң беш хоочунун хүндүлел бижиктер болгаш газ плиталары-биле шаңнаан.

Туран хоорайның чагырга даргазы Михаил Иусов база аныяк аъттар аразында бир бирги черниң шаңналын тывысканын үстүнде бижидим. Ындыг чижектер маргылдаа үезинде чаңгыс эвес болган.

Маргылдаага боттарының кожууну дээш чүгүрүк аъттарның ээлери Сергей Ынаалай (Эрзин), Эрес Хаяң (Улуг-Хем), ТР-ниң Аът спортунуң федерациязының даргазы Эдуард Дагба-Лама (тайылбырлакчы), Күчүтен мөге Аяс Монгуш, Арзылаң мөгелер Иван Хураган, Геннадий Монгуш, тыва спорттуң хоочуну Лазо Монгуш (аныяк мөгелер хүрежиниң тайылбырлакчызы) дээш, өскедаа ат-сураглыг кижилер кээп, чыылган хөй чонну өөрткен. Бо маргылдааны моон соңгаар чаңчыл болдурарының дугайында айтырыгны Бии-Хемниң аът федерациязы чагырга чери-биле чоокку үеде шиитпирлээр.

Юрий КӨК-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

«ХЕРЕЛ ЧЫРЫЫ» КӨСТҮП КЕЛГЕН

(азы бөгүн туберкулез диспансеринде)

Частың бораңныг хүннеринде чедип, республикада туберкулезка удур диспансерниң ажылының дугайында бижээнимден бээр таптыг-ла чартык чыл эрткен болду. Солунчуларның ажылы-ла ол, кайда, кажан, чүү деп чүүлдерни номчукчу кижиге чедирер сорулга-биле медээлерни дыңнадып берип, ажылдап чоруур.

Бо удаада республиканың туберкулезка удур диспансеринде 41 млн. ажыг түңнүг рубльге аар өртектиг, шынарлыг эмнер келген деп дыңнааш, сураглап чеде бердим. Дыңнааным өөрүнчүг медээден бе, сактырымга, шупту чүве өң кирген, өөрүшкүлүг ышкаш көзүлдү. Сентябрь ай ортан ашкан-даа бол, өң-баазын чечектер өңүн салбаан, күскү сырынга чайганып турлар. Эмчилерниң хүлээп алыышкынында чазын ышкаш эмин эрттир хөй кижи-даа көзүлбейн-дир...

Туберкулез диспансериниң кол эмчизи В.Хайжокка келген херээмни кыска тайылбырлааш, апрель айда үнген материалымны база катап дамчыдып бергеш, эмчи-биле ажыл-агыйжы чугаавыс эгези туберкулез талазы-биле республикада амгы байдалдан эгелээн.

Тыва Республика — бо хүннерде туберкулез аарыының талазы-биле Россияда бирги черде. Ойзу-кыйзы чугаалаар чүве болза, республиканың чурттакчы чонунуң 90 хире хуузунда коктуң палочкалары бар. 1985-90 чылдарда туберкулез аарыы кудуку деңнелге келген турган болза, ам ол көргүзүг 2,5 катап өскен. Сөөлгү беш чылдарда ук аарыгдан аараан кижилерниң саны эвээжеп турза-даа, эмчилерниң күзели ышкаш болбаан, эрткен чылдың сес айларының көргүзүү-биле деңнээрге, байдал ол-ла хевээр арткан болуп, чүгле 1 хуу кызырылган. Бо чылдың сес айында туберкулезтан аараан 404 кижи илереттинген. Оларның аразында — 17 бичии уруг. Эң-не дүвүренчиг байдалды Барыын-Хемчик кожуун тургузуп турар. Ында туберкулез аарыг кижилерниң саны Тыва Республиканың байдалындан 2 катап хөй база ол ышкаш Кызыл, Бай-Тайга, Тес-Хем, Каа-Хем кожууннарда байдал база-ла ындыг-ла чогумчалыг эвес. ТР-ниң Кадык камгалал яамызында социал аарыглар талазы-биле комиссия тургустунган, хыналдалыг, шинчилгелиг болгаш методиктиг тайылбырлыг үнүүшкүннерни доктаамал чорудуп турар-даа болза, республикада туберкулез аарыы чүгле эмчилерни эвес, чазак-чагырганы база дүвүредип, хоойлужуткан ақтыларны хүлээп алырынга чедир ажылдарны чорудуп турар. Тыва Республиканың Чазаанда ведомстволар аразының комиссиязын тургускан, ооң ажылын ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчы даргазы А.П. Дамба-Хуурак удуртуп турар. Тускай сорулгалыг республика программазының күүселдези-биле бо чылын 600 муң рубльге тускай дериг-херекселдерни саткан.

Бо чылдың апрель айда ТР-ниң кадык камгалал сайыды биле диспансерниң кол эмчизи В.П. Хайжок Москва хоорайда туберкулезка удур ведомстволар аразының комиссиязынга база Новосибирск хоорайда эртем-шинчилел институдунга Сибирь федералдыг округта байдал талазы-биле май айда эрткен «төгерик столга» илеткелдерни кылган. Ол хыналдаларга болгаш ниити көргүзүглерге даянып, Новосибирск хоорайдан тускай комиссия хыналданы кылып, эм-таң-биле хандырарының тускай сорулгалыг федералдыг программаның күүсеттинмээнин, аарыг талазы-биле байдал республикада берге дээрзин үстүкү черлерге дыңнаткан. Ол ажылдарның боттуг түңнелдери бо чоокку хүннерде көстүп келгени бо.

ТР-ниң Кадык камгалал биле саң-хөө яамылары эм-таңга болгаш аъш-чемге немелде акшаландырыышкынны чоруткан. Бодунуң кадыы дээш эмчилер-биле деңге туржуп, чурум хажытпайн эмненип турарларга хендир үзү, эъттен консерваларны, шай болгаш 1 кил макарон кылыгларын неделя санында үлеп берип турар аларган.

Ниитизи-биле 41 млн. 309 муң рубльге — бир стандартта 16 муң рубльдиң «Паск», 3700 рубльдиң «Циклосерин», 284 рубльдиң «Лайкоцин», 140 рубльдиң «Протионалид», «Рифампицин», «Изониазид» дээш, аарыг кижини шынарлыг эмнээринге эргежок чугула херек эмнерниң келгени эмчилерге улуг идегелди оттуруп турар. Чүге дизе кандыг-даа аарыгдан сегип үнүп келири эмнээшкинден дыка хамааржыр. Эрткен бо үелерде аарыг кижилер колдуунда-ла боттары эмнерни садып турган болза, ам ол айтырыгга «херел чырыы» көстүп келген деп болур.

Аар өртектиг эмнерни чөптүг ажыглаары-биле аарыг кижи биле эмнелгениң аразында дугуржулга кылырының аргазын шенээр деп турарын эмчи дыңнатты. Аарыгны эмнээри, эвээш дизе, 4-6 ай чеде бээр, хоочураан болза, чыл-чылы-биле эмнеп кээринден чамдык аарыг улус эмнээшкинни ара каап, дезип чоруй баар таварылгалар кайы хөй. Оон хонук-хонуу, ай-айы-биле чидип-чидип, аарыы хоочураан келирге, ук аарыгның халдавыры эмнеп турганы эмнерге чаңчыга берген боор болгаш эмнээшкинге алыспайн баар. Бо хире аар өртектиг, тывылбас, чүгле диспансер албан чери таварыштыр кээр боорда, доктаамал хыналда-санаашкында турар эмнер-биле эмнеп турда, дезип чоруй баар болза, диспансерге-даа, аарыг кижиге-даа улуг когарал-дыр деп болур. Ынчангаш туберкулез аарыг кижилер аарыын когун үзе эмнеткен турарынга аарыг кижиниң чоок кижилери, чаңгыс чер-чурттуглары, тус чер чагыргалары сонуургалдыг болуп, улуг дузаны көргүзүп, кады демниг болур ужурлуг.

Айлаң МОНГУШ.

• Кызыл хоорайның 95 чылынга

МЭЭҢ БАЖЫҢНАРЫМ

Кызыл хоорай тургустунганындан бээр 95 чыл болган оюн демдеглеп эрттирген. Мен 1948 чылдың август 31-де Кызылдың ийи дугаар школазының 8-ки клазынга өөрениры-биле чедип келген мен. Хоорай-биле таныжылгам ынчан эгелээн. Ам хоорайда 61 чыл чурттап чор мен.

Ол үеде Кызылга үш каът үш бажың — партия обкомунуң бажыңы, ийи, үш дугаар (амгы «Аныяк») школалар бар болган. Ийи каът бажыңнарны база санап болур: бир дугаар школа, почта, банк, респотребсоюз бажыңнары, садыг школазы (амгы общежитие), музей дужунда чуртталга бажыңы, ооң-биле кожа эмчи училищези турган. Хоорай бажында элээн ырак черге «артистер барактары» дээр 5-6 ийи каът бажыңнар турган. Олардан ам эң адаккы бажың Пушкин кудумчузунуң бажында арткан.

Хоорайның бажы амгы АТБ-ниң гаражтары-биле төнген, ооң ужунга столовая турган. Артыы талазы шык кыдыында ыяш бажыңнар, хавак кырында хүрээ чанынга кезек бажыңнар турган боор. Ленин кудумчузу озалааш херим иштинде кара-бажың-биле төнген. Хоорайның адаа ол турган. Озалааш Доңмас-Сугга алгы заводу, ийи каът чуртталга бажыңы, ыяш бажыңнар турган. Ынчан хоорайга «чер бажыңнар» дээр, адаан хандыр каскан, соңгалары чер кырында эгелээн бажыңнар база турган. Бо шагда улус «черде бажыңнар» дээр орнунга, «чер бажыңда бис» дээрге, шынап-ла, шаандакы дег чер бажыңны дилеп-даа турган мен.

Бис Ю.Ш.Кюнзегеш-биле 1952 чылда өгленгеш, бир чылда беш катап көшкен бис. Бир орус улустуң бичии өрээлин хөлезилеп алырывыска-ла, удавас бир-ле чылдагаан-биле үнүңер дээр. Совет үеде эрге-чагырга аныяк интеллигентилерже улуг сагыш салып турган деп санап чоруур мен. Тывага бир дугаар 10-гу классты дооскан Кызылдың ийи дугаар школазының 1947 чылда доозукчулары Ленинград хоорайга университет дооскаш, 1952 чылда келирге, оларга бир-бир өрээлдерни дораан берген. Ооң соонда үш чыл эрткенде, ийи-ийи өрээлдерни берген чүве. «Востокка» ийи каът чуртталга бажыңнары туттуна бээрге, Ю.Аранчын, А.Калзан, Ш.Сат, М.Кенин-Лопсан оларга ийи-ийи өрээлдерни берген. Ынчан үш өрээл квартираже ыяап-ла ийи өг-бүле киирер турган, кухня нииити, бир өрээлге база 1, 2 кижини киирип каар.

1953 чылда оглувус төрүттүнген соонда, бир ай болганда, биске бир өрээл берген. Кухня нииити. Ийи чыл эрткенде, уруувус төрүттүнген. Ынчан Дружба кудумчузунуң 65 (амгы 39) дугаар бажыңынга төрелдерим Тембректер чурттап турган. Июнь айда угбас Дарыймаа: «Дужувуста квартирага чурттап турган орус башкылар соңгаар көжүп чоруй барган, ол бажыңны чугаалажыңар» дидир. Ону биске каяа бээрил дишкеш, Тожуже чорупкан бис. Чартык ай болгаш келиривиске, бажың хос хевээр, угбам бисти албадап туруп берген. Ол шагда ол квартира башкыларга хамааржып турган хире. Мен ийи дугаар школага башкылап турган мен. Ону ажыглап, ол бажыңны сүржүп алган бис. Ийи улуг өрээл, делгем кухня. База-ла кухняга пионер вожатыйы орус уруг киирип каан. Бир чыл болганда долузу-биле алган бис. 1962 чылда чылыг батареяларны киириптерге, амыраан бис. Ийи печкага хөмүр одаар, кончуг улуг печка чылытпас-даа, кыжын түреп турган улуска магалыг-ла болган.

Ынчангы аныяк чогаалчылар О.Сувакпит, К-Э.Кудажы суглар база-ла ийи-ийи өрээлдерни алгаш, сөөлзүредир квартираларны бүдүнге алган улус. Е.Тånованың күш-ажылчы намдары Туран ортумак школазынга башкы ажылындан эгелээн. Каш чыл эрткенде, А.Тановту комсомол обкомунуң харыысалгалыг ажылынче дэпшиткен. Ынчан комсомолдуң аныяк ажылдакчыларының чурттап эгелээр бажыңнары Комсомольская кудумчузунга эрги чунар-бажың дужунга турган. Оон квартира алган улус. Сөөлүнде С.К.Красный хооркүском даргалап турда, Ленин кудумчузунда соок суглуг бажыңдан 3 өрээл квартира алган. Е.Танова 4-кү класстан эгелеп школа дооскуже Зоя Куулар-биле чаңгыс парта артынга олуруп өөренип келгеннер. Сөөлүнде Зоя Сундуевна Шулуу Давааевич Куударның өөнүң ишти болган. Олар найыралын уламчылап, чоок эдержип чораан. «Дагыр эргек тала тыртар» деп чүве кайыдаа шагда турган чүве-дир ийин. Ш.Д.Куулар Кызыл хоорайның күүсекчи комитединиң даргазы апаргаш, удавaанда Тановтарга 4 өрээл изиг суглуг квартираны берген. Үстүнде адааным аныяк өг-бүлелер сөөлүнде чаагайжыды туттунган делгем квартираларже кирип, чамдыктары оларны каш-даа солаан чүве ийин.

Чаагайжыды туттунган бажың алырда, хоорküүскомга билдириишкин бижээш, оочурга туруп алыр деп чүве билип алгаш, кезек кожалар деңге билдириишкин киирип каан бис. Ында-хаая барып айтырып каап, манаңар дээрге манап-ла турган бис. Бистер ынчан үш уруглуг апарган-даа болзувусса, чаа бажыңче улуг дыка далашпас чылдагаан турган: бажыңывыс делгем, чылыг, турар чери эки — мурнувуста кара суг кыдыында ыяш-даш эндере үнген көктүг-шыктыг алаактарлыг, агаары арыг. Эң ылаңгыя чайын чаъс соонда агаарның чыды магалыг-ла. Уругларывыс шыкка ойнаар, эштир чери база бар. Парк баар дээнивисте, дужундан кешкеш, парктааш келир бис. Таптыг-ла 13 чыл эрткенде, оочуруңар четкен, квартираны алыңар деп бижик хоорküүскомдан келген.

1969 чылдың декабрь 31-де Кочетов 95 деп адресте турар бажыңның 5-ки каъдында 4 өрээл квартираже көжүп кирдивис. Ол хүн Зоя Намзырай бистиң эрги квартиравысче, С.Пюрбю бистиң алган чаа бажыңывыстан квартира алгаш көшкен. Чаңгыс машина шуптувусту хүнзедир көжүрген чүве ийин. Деңге билдириишкин бижээн Каратоннуглар, Сувакпиттер база катап кожалар апарган бис. Квартиравыс бешки каътта болгаш кыжын соңгу чүкче көрүнген соңгалар шупту дошталып доңуп каарга, бажың ишти эрте-ле караңгылап каар, оон муңгараар турган мен. Партияның хоорай комитединиң ийиги секретары турган С.М.Кудажыдан шакла ындыг шөлдүг, кудуку каътта квартирадан орнап алырынга дузалажырын дилээн мен. Үш чыл эрткенде, чоок эжимниң дузазы-биле Бухтуев кудумчузунда 3 дугаар бажыңның ийиги каъдындан орнап алган бис. Хоорküүском даргазы Сат Сүлчүң-оол турган чүве. Ынчангаш С.М.Кудажыга четтиргеним илередип чоруур кижи мен.

Шаанда бажың оочуру кончуг чурумнуг чоруп турган хире чүве. Ийи-чаңгыс эрге-дужаал эдилээн кижилер оозун ажыглап, чоок улузунга квартираларны оочур чокка ап берип турган. Бажың-балгады багай, үр оочур манаан улус ол дугайын аажок хорадап чугаалажып турар чүве ийин.

50-80 чылдарда чурттaлга бажыңнары дыка хөйү-биле туттунуп турган. Хоорайның үстүнде ийи каът бажыңнардан эгелээш 26, 24, 12 дугаар кварталдарга 4-5 каът бажыңнарга чедир дыка шалыпкын туттунуп турган. Хоорай дыка дүрген сайзырап турган. Ынчан чылыг, суг дамчыдар хоолайлар салыры-биле ханы оңгарларны кудумчуларга эндере казып каан чыдар чүве. «Хоорай девискээринде аът бажы дег алдын, бөрү бажы дег мөңгүн хөөп каан. Ширшин дарга ону дилеп турар» деп, баштак чугаалар-даа чоруп турду.

Бичии уругларны 1-ги класстан эгелеп социалистиг өнчү-хөреңгини камгалаар, школаның, бодунуң этсевин камнаар, парталарны шыйып болбас деп угаадыр. Доңгурак бажы-биле парталарга кандыг-бир үжүктерни, аттарны оюп каар дескел чоктар черле тургулаар, а школаның азы чурттап турар бажыңының ишти-даштынга, ханаларга чүве бижип каар деп чүве кымның-даа бажынга кирбейн турган. Кайы хамаанчок бок октап болбас, кудумчулар чүдетпес деп чүвени кижи бүрүзү билир турган дээр болзумза, частырыг болбас боор. Хоорайывыстың арыг-силиин, ногааның өскээртен келген улус безин магадаар турган болгай. Час санында субботниктерде дыка хөй черлерге чаа, чаш ыяштарны олуртур, оларны суггарар машиналар чайлады суггарар.

Ш.Д.Куулар хоорай баштап тургаш, Кочетов кудумчузунга турган эрги теректерни шуптузун турдуруп каaптарга, улус аажок хорадап чугаалажып турду. Оларның орнунга чаш теректерни олурткан, олар удавайн чараш кылдыр өзе берген. Ам оларның баштарын таарып каапкан-дыр.

Өөм ээзи Ю.Ш.Кюнзегеш хоорай совединиң депутадынга депшиттирип, хоорküүском кежигүнү болуп, хоорайның сайзыралынга үлүг-хуузун киирип чораан. Мээң уруг-дарыым база ажылдап чораан организацияларын таварыштыр күрүнеден квартираларны алган. А оларның ажы-төлүнге күрүнеден квартира алыры болдунмастаан. Күрүнеден хөй түңнүг чээли алгаш, уругларынга садып берип-даа турар, ипотека-даа ап турарлары бар, бодунуң күжү-биле акшаны ажылдап алгаш, боду квартира садып ап-даа турар кижи бар.

Күрүне тургузуу өскерлип, «демократия» келген, кижи бүрүзү бодунуң бажын боду билир, чүнү кылырын боду шиитпирлээр үе келген соонда, хоорайывыс бодунуң сузун оскунган, бок-сак, хир-чам долган турду. Чаа туткан чараш бажыңнарның даштынга подъездилер ханаларынга чүнү-даа чуруп, бижип каар, үрээр хире чүвелерни өш-биле үреп каар апарган.

Ам хоорайның чоокта томуйлаткан мэри, ооң командазы хоорай чаагайжыдылгазынче улуг сагыш салып турары өөрүнчүг. Оруктарны септеп, кудумчуларны чаагайжыдып турарын Московская, Калинин кудумчуларында машина чоруур оруктар ортузунда чечектерни хөйү-биле тарааның, ында ыяштарның бажын таарып, аян киирип турарын безин көөрге, сеткилге өөрүнчүг-дүр.

Хоорайывыс арыг-силиг, амгызындан-даа артык чараш апаарынга бүзүрээр мен.

Дырбак КУНЗЕГЕШ.

Кызыл хоорай.

СПОРТ — кадыкшылдың үндезини

ХЕРЭЭЖЕННЕР ЭВИЛЕЛИНИҢ КУБОГУ ДЭЭШ

Найысылал Кызылдың үндезилеттинип тургустунганындан бээр 95 чыл болган юбилейинге тураскаадып, республиканың 35 хардан өрү назылыг херээжен чонунуң аразынга баскетбол маргылдаазы «Сүбедей» спорт комплекизинге сентябрь 18-те болуп эрткен.

Ие херээженнер ортузунга кадык амыдыралды суртаалдавышаан, баскетбол оюнун чон ортузунга ам-даа хөгжүдер сорулга-биле Тываның херээженнер эвилели ук эгелээшкинни эгелээни солун хемчег болган. Бо удаада Тываның херээженнер эвилелиниң кубогу дээш эрткен республика маргылдаазынга ниитизи-биле 16 команда киришкен. Ыраккы Бай-Тайга,

Өвүрден, Сүт-Хөл, Тес-Хем, Бии-Хем кожууннардан, албан черлеринде херээженнер эге организацияларының спортчулары болур «Пенсия фондузу», «ИХЯ», «ТКУ», «Фармация» дээш, командалар-ла хөй. Оларның оюнун шиидери-биле спорттуң хоочуннары Галина Хопрова, Арана Делег, Наталья Монгуш болгаш Эдуард Моренко оларны киириштир судья коллегиязын тургускан.

Маргылдаа үезинде.

Хар холумактыг чаъс чагган муңгаш, бүргег хүнде, спортчу комплекс «Сүбедейге» «изиг-ле» болганын демдеглээр апаар. Кубокту чаалап алыр дээш оюннар чидиг, көрүштүг, солун эрткениниң херечизи спортчуларның белеткелинден-не илдең. Кожуун команда бүрүзү чаңгыс аай хеп-формаларлыг, аарыкчылары безин олар-биле дөмей хептерлиг. Командаларның ойнакчыларында кожуун чагыргаларының специалистери, улуг эмчилерден эгелээш, бөдүүн ажылчыннарга чедир бар болганы бистиң иехерээженнеривистиң аразында чүгле кол ажылы биле бажың ажылындан аңгыда, хостуг үезин чөптүг ажыглап, спорт-биле өңнүктежип турарлар бар-дыр дээрзиниң бадыткалы болду. Ылаңгыя Тес-Хем кожууннун төп эмнелгениң командазы төлээлеп келгени солун. Киржикчилери – кожууннуң төп эмнелгениң кол эмчизи, акушер-гинекологу, участок терапеви, кассири болгаш санитарказы команданы тургузуп, багай эвес ойнааннар.

Маргылдааның эң улуг назылыг спортчузу Тываның күрүне университединиң башкызы Арана Чанмановна Делег болган, ооң хары – 63. Ол алдан харны ашкан-даа болза, маңы чиик, оюну техниктиг чараш, бөмбүктү киир каары чиге, боду аныяксыг. Спорт-биле өңнүк чоруурга кадык, сергек, аныяксыг болур деп билиишкинниң херечизи ол. А эң-не узун дурт-сынныг ойнакчы — Өвүрнүң чыынды командазының кежигүнү, кожуунда пенсия фондузунуң стажеру Долаана Өлчеевна Донгак, ооң узуну барык 2 метр 199 см. Ындыг узун дурт-сынныг болгаш бо ойнакчы өвүржүлерниң шаңналдыг черже кирерингe улуг рольду ойнааны чугаажок.

Кым кымга-даа дүжүп берик-севээн ойнакчыларның чидиг оюнундан сериин спорт залының иштин сактырга, изидип каап турган ышкаш болду. Кызыл хоорайның «Фармация» командазының спортчулары демниг, чараш оюннарны көргүзүп, удурланыкчыларын-даа, аарыкчыларын-даа девидедип-ле турду. Чаңгыс хоорайындан «Гуманныйның» командазынга чаңгыс-даа сан бербейн, 24:0 санга утканы хөйнү чугаалап турар. «Фармация» бо маргылдаага эң-не чараш, шимченгир оюннарны көргүзүп, 16 команданың аразындан шылгарааш, Тываның Херээженнер эвилелиниң шилчип чоруур кубогун чаалап алганнар. Ийиги черни Тываның күрүне университединиң командазы алган. Үшкү черни өвүржүлер ап, келир чылын болур турнирге оон-даа шыырак белеткелдиг келирин аазадылар.

Маргылдааның киржикчилери, ырак кожууннардан келген херээженнер доштуг чуңгулуг, тренажер залдарын сонуургап, дыштанып, хөглеп чанганнар.

Айлаң МОНГУШ.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Кызыгаар айтырыы

ҮШ ЧЫЛ БОЛГАНДА ШИИТТИРГЕН

РФ-тиң күрүне кызыгаарының үрегдекчилеринге хамаарыштыр ТР-ниң Дээди судунуң үндүрген шииткелдери хоойлу езугаар күштүг болуп кирген.

Өвүр кожууннуң Солчур суурунуң чурттакчылары Александр Торлук, Аян Монгуш, Раджеш Куулар боттарының аъттарын дилээри-биле 2009 чылдың май 17-де РФ-тиң күрүне кызыгаарын үреп эрткеш, Моолдуң Убса-Нур аймактың девискээринче 700 метр ханылап кире берген чорда, оларны моол кызыгааржылар эскерип каан. Ынчалза-даа олар кызыгааржыларга алыспайн, РФ-тиң талазынче дедир кире бергеннер. Республиканың Дээди суду Р.М. Куулар, А.Н. Монгуш, А.К. Торлукту РФ-тиң КК-ниң 322 чүүлүнүң 2-ги кезээ-биле буруудаткаш, Куулар биле Торлукту 2-2 чылда, а Монгушту 2 чыл 2 ай дургузунда хосталгазын казып шенелдеге шииткен.

2006 чылдың июль 12-де 3 аъттыг оолдар РФ-тиң Күрүне кызыгаарын үреп киргеш, моол хамаатының 11 аъдын оорлааш, 78 муң рубльге когаралды чедиргеннер. 2007 чылда ТР-ниң Дээди суду ол үш кижиниң чүгле бирээзи Э.Б. Банданга хамаарыштыр шииткел үндүрген. 26 муң рубльди когараан кижиге төлээн, 1,5 чыл хуусаада шенелдени ол алган. Ийигизиниң чок болганы-биле аңаа хамаарыштыр херекти хагган. Үшкү киржикчи истелге үезинде десе берген турган. Ынчангаш Чөөн-Хемчик кожууннуң Шеми суурундан Шолбан Куулар дээрзи херекти кылган соонда, 3 чыл эрткенде, шииттирген боор турар. 2009 чылдың август 12-де Ш.С. Кууларны РФ-тиң КК-ниң 322 чүүлүнүң 2-ги кезээнге болгаш 158 чүүлүнүң «а», «в» кезектеринге буруудаткаш, ТР-ниң Дээди суду 26 муң рубльди төлеттиргеш, 3 чылга хосталгазын казып шииткен.

Долаана ХЕМЕР-ООЛ, Россияның ФАА-ның Тыва Республикада эргелелиниң парлалга албаны.

2009 чылда « Сарыг-Септиң коммунал ажыл-агыйы» МКБ-ниң берип турары чылыг энергиязынга тарифтерни бадылаарының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТАРИФТЕР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ АЛБАНЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2009 чылдың сентябрь 18 №10

«Электри болгаш чылыг энергиязынга тарифтерниң күрүне өйлээшкининиң дугайында» (дараазында өскерилгелери-биле) 1995 чылдың апрель 14-те №41 Федералдыг хоойлузун, РФ-тиң Чазааның «Россия Федерациязының электри болгаш чылыг энергияларынга хамаарыштыр өртек тургузарының дугайында» 2004 чылдың февраль 26-да №109 доктаалын болгаш Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының баштаар чериниң 2009 чылдың сентябрь 18-те протокол шиитпирин езугаар Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының **ДОКТААДЫРЫ** болза:

1. 1 капсырылга езугаар тарифтерни тургузар болгаш күштүг болдурар.
2. Бо доктаалдың 1 пунктузу-биле тургускан тариф 2009 чылдың сентябрь 18-тен эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының удуртукчузу Е.В.КАРАТАЕВА.

Тыва Республиканың Тарифтер талазы-биле албанының 2009 чылдың сентябрь 18-те №10 доктаалынга капсырылга № 1

2009 чылда «Сарыг-Септиң коммунал ажыл-агыйы» МКБ-ниң берип турары чылыг энергиязынга ТАРИФТЕРИ

	Чылыг энергиязынга тарифтер			
	Изиг суг	Базыышкын бузу		Чидиг бус
		2,5-тен 7,0-га чедир кг/кв.см	2,5-тен 7,0-13,0-га чедир кг/кв.см	
1.1. Чылыг энергиязының бүдүрүлгезин болгаш дамчыдылгазын төлеп турар хереглекчилер				
1.1.1.Бюджет хереглекчилери.				
1.1.2. Чаңгыс ставка руб/Гкал	915,3 (НДС чокка)			
Ийи ставка руб/Гкал				
1.2.1. Өске хереглекчилер				
1.2.2. Чаңгыс ставка руб/Гкал	915,3 (НДС чокка)			
Ийи ставка руб/Гкал				
2.1. Чылыг энергиязының бүдүрүлгезин төлеп турар хереглекчилер (чылыг энергиязын коллектор бүдүрүлгелерден ап турар)				
2.1.1. Бюджет хереглекчилери				
2.1.2. Чаңгыс ставка руб/Гкал				
Ийи ставка руб/Гкал				
2.2.1. Өске хереглекчилер				
2.2.2. Чаңгыс ставка руб/Гкал				
Ийи ставка руб/Гкал				

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң эргим киживис, уругларының, оолдарының ынак авазы, уйнуктарының кырган-авазы **Галина Маадыевна ШАГДЫРОВА** аар аарыгдан аарааш, бистен кезээ мөңгеде чарлып чорутту. Дузааргак, биче сеткилдиг, хүндүлээчел, чуржуларының, дуңмаларының, төрел чонунуң чөленгиижи чораан кижи. Ооң орнукшудулгазынга биске моральдыг болгаш материалдыг дузаны чедирген чаңгыс чер-чурттугларывыска, чуржуларывыска, ылаңгыя дуңмаларывыс: Зоя Викторовна Сандыева, Светлана Донгаковна Сумбакай, Оксана Михайловна Серен, Юрий Донгакович Серен, Мерген Михайлович Өнержик, Сырга Яковлевна Өнержикке четтиргенивисти илередип олур бис.

Өөнүң ээзи, уруглары, оолдары, кады төрээннери.

ШЫН Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail:shyntuva@mail.ru (shyn@tuva.ru).
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, кодээ ажыл-агый, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 8020. Чагыг 106. Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.